

२ ॥ सूचीपत्रसिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्ठः	पंक्तिः
अथचन्द्रशृङ्गोन्नतौशुक्लचयवृद्धिप्रश्नः	७	१
इतिश्रीप्रथमोऽध्यायः १		
अथपृष्ठव्याद्युत्पत्त्युपादानब्रह्मप्रणामः	७	२२
अथभूमेस्वरूपं	१०	१५
अथपुराणोक्तभूम्याधारनिराकरणं	११	७
अथवैहादियुक्तितङ्गंचाह	११	२२
अथगोलस्यसमतानिराकरणं	१३	११
अथप्रत्यक्षविरोधपरिहारः	१४	१०
अथसोक्तभूपरिधिमानोपपात्तः	१४	१५
अथभूगोलेपुरनिवेशनं	१५	११
अथद्वीपसमुद्रस्थितिः	१६	१
अथजम्बूद्वीपगिरिवर्षेननवखण्डानि	१६	१६
अथमेरुसंस्थानं	१८	७
अथगङ्गाविभागः	१८	१५
अथभारतवर्षेनवखण्डानिकुलाद्गोचात्	२०	११
अथलोकत्रयसंस्थानं	२०	१८
अथदिग्बन्धवस्था	२१	१
अथचक्रभ्रमणव्यवस्था	२१	२१
अथध्रुवर्चसंस्थानं	२२	१५
अथभूपरिधिमानानुवादः	२२	२१
अथलङ्कोक्तभूपृष्ठफलदूषणं	२३	२०
अथानुसङ्गुक्तिः	२४	११

॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥ ३

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथान्यथाप्रतिपाद्यते ..	२६	३
अथभूमेःप्रलयभेदौप्रलयांश्चाह ..	२७	२३
अथब्रह्माण्डगोलमाह ..	२८	१५
इतिद्वितीयोऽध्यायः २		
अथभूमेरुपरिसप्तवायुस्कन्धाः ..	३०	१३
अथग्रहाणांपूर्वगतिं दृष्टान्तेनाह ..	३१	३
अथभदिनमर्कस्फुटसावनञ्च ..	३१	८
अथवर्षेसावनसंख्यामाह ..	३३	२
अथचान्द्रमासमाह ..	३३	११
अथाधिमासोपपत्तिः ..	३४	३
अथावमोपपत्तिः ..	३५	१७
अथावमाधिमासेषुविशेषः ..	३६	८
अथाक्षर्गणानयनेचैत्रादिचान्द्रयोगे } ५धिमासावमशेषत्यागेचकराणं }	३७	११
अथोदयान्तरकर्मेपपत्तिः ..	३८	२
अथदेशान्तरस्वरूपं ..	४०	२२
अथभूगोलेस्फुटपरिधिप्रदेशंस्फुट } तानुपातञ्चाह }	४२	३
इतिमध्यगतिवासनाध्यायः ३		
अथज्योत्यत्तिकयनेकारणं ..	४२	२१
अथजीवाक्षेत्रसंस्थानंज्योत्यत्तिंश्च ..	४३	४
अथस्पष्टीकरणेफलोपपत्तिः ..	४६	१६

४ ॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथफलार्थेकेद्यकप्रकारः ..	४७	१७
अथफलानयनइतिकर्तव्यतोपपत्तिः ..	४८	८
अथमन्दस्फुटमध्यप्रकल्पशीघ्रफलं यत्साध्यतेतदुपपत्तिः} ..	५०	८
अथोच्चोपपत्तिः ..	५०	१४
अथविम्बस्याणुत्वस्थूलत्वोपपत्तिः ..	५१	५
इतिप्रतिवृत्तभङ्गिः अथनीचोच्चभङ्गिः		
अथकर्णानयनफलञ्चाह ..	५२	१६
इतिनीचोच्चवृत्तभङ्गिः अथमिथ्यभङ्गिः		
अथमन्दशीघ्रकर्मद्वयेनस्फुटत्वेकारणं	५४	६
इदानीमन्दकर्मणिकर्णः किंनकृत इत्यस्योत्तरं} ..	५४	१५
इदानींनतकर्मवासनामाह ..	५५	२०
अथगतिफलाभावस्यानमाह ..	५६	२
अथग्रहस्यवक्रत्वकेद्यकेयथाशी घट्टयतेतदर्थमाह} ..	५६	१२
अथकेन्द्रसंज्ञास्फुटकलाञ्चाह ..	५६	२२
अथभुजांतरकमोपपत्तिमाह ..	५७	७
अथकेद्यकोपसंहारेणकप्रज्ञावर्णनं ..	५७	११
इतिकेद्यकाधिकारः अथगोलवृत्तः ..	५८	३
अथपूर्वापरादिवृत्तानि ..	५८	१४
अथोन्मण्डलमाह ..	५८	२१

॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥ ५

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथविषुवन्नण्डलं	५८	५
अथदृग्मण्डलमाह	५८	१२
इतिखगोलः		
अथदृग्गोलमाह	६०	६
अथभगोलबन्धमाह	६०	२१
अथक्रान्तिवृत्तमाह	६१	६
अथविमण्डलमाह	६२	२
अथक्रान्तिविक्षेपश्चाह	६३	२
अथक्रान्तिपातमाह	६३	१०
अथविक्षेपपातानाह	६५	६
अथज्ञगुक्रयोर्विशेषमाह	६६	२
अथग्रहगोलेविशेषमाह	६७	१५
अथाक्षरात्रवृत्तमाह	६८	२३

इतिगोलबन्धाध्यायः अथत्रिप्रश्नवासना

तत्रादौचरस्थानमाह	७०	८
अथचरकालमाह	७०	१७
अथचरफलस्यधनर्णवासनामाह	७०	२१
अथदिननिशीर्लघुत्वमद्यत्वहेतुमाह	७१	६
अथात्रविशेषः	७१	१४
अथमेरुसंस्थानमाह	७२	१५
अथदिनरात्रिस्वरूपेपितृदिनश्चाह	७२	२१

६ ॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरामणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथसंचितोक्तस्याभिप्रायमाह	७३	३
अथपितृदिनस्योदयास्तकालमाह	७३	१२
अथब्रह्मादिनोपपत्तिमाह	७३	१८
अथोदयवासनामाह	७४	९
अथगोलभ्रमणेचरखण्डैरूना धिकत्वप्रतीत्यर्थमाह	७५	१
अथास्तमयानाह	७५	१६
अथपदपथ्यक्षांशधिकेविशेषः	७६	३
अथोदयास्तमध्यलग्नस्यानान्याह	७६	१३
अथलग्नार्थमर्कस्यतात्कालिकी करणवासनामाह	७६	१८
अथदेशविशेषेणराशीन्संदोदि ताननुदिताञ्चाह	७८	२२
अथलक्षोक्तदृश्यादृग्नलक्षणस्यदूष णमाह	७८	१८
अथाक्षलम्बज्ञानार्थमाह	८०	२१
अथशंकानयनवासना	८१	६
अथकेपाचिदूषणमाह	८१	१०
अथशंकुस्थानमाह	८१	१५
अथायामुदयास्तसूत्रञ्चाह	८२	७
अथक्रान्तिक्षेत्राणि	८३	७
अथाक्षेत्राणि	८३	१७

॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥ ७

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
इतित्रिप्रश्नवासनाध्यायः अथग्रहणवासना		
तत्रचन्द्रार्कग्रहणयोः सर्गभोक्तेच } दिग्व्यत्ययस्योपपत्तिमाह }	८४	१६
अथनतिलम्बनयोः कारणमाह ..	८५	६
अथक्रादकनिर्णयमाह ..	८६	११
अथनतिलम्बनेकुतः कुदलेन } साध्यतेइत्यस्योत्तरं }	८७	२०
अथक्रेद्यकप्रकारेणलम्बनमाह ..	८८	१
अथनत्युपपत्तिमाह ..	८९	२०
अथस्फुटलम्बनार्थमाह ..	९०	१५
अथवलनवासनामाह ..	९१	१४
अतएवप्रतिवादिनंप्रत्याह ..	१०१	११
इतिग्रहणवासनाध्यायः		
अथोदयास्तवासनातत्रोदयेऽस्ते } चन्द्रकर्मकारणमाह }	१०२	३
अथदृक्कर्माह ..	१०२	११
अथशरस्पर्शोत्तरमाह		
अथब्रह्मागुप्तादिभिः किंस्पष्टोक्त } इत्याशङ्क्याह }	१०३	६९
अथसदूपणानुपहसनाह ..	१०४	५
अथोत्क्रमज्यानिवृत्तिमाह ..	१०४	१८
अथव्यभिचारमाह ..	१०५	८

८ ॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तगिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथतन्मतिभ्रमेकारणमाह	..	१०६ १८
इत्युदयास्तवासनाध्यायः		
अथशुद्धोन्नतौशुक्लवेक्षणत्वेच कारणमाह	..	१०७ ४
अथयन्त्राध्यायः	१०८ २०
अथगोलायन्त्रमाह	१०९ ४
अथनाडीयन्त्रमाह	१०९ २०
अथघटीयन्त्रमाह	..	१११ ६
अथशंकुयन्त्रमाह	१११ १४
अथचक्रयन्त्रमाह	१११ १७
अथवेधेनग्रहज्ञानमाह	११२ १८
इतिचक्रयन्त्रं		
अथचापज्जोलन्तुर्यंचयन्त्रमाह	..	११३ १६
अथफलकयन्त्रमाह	११४ ७
इदानींतत्त्वज्ञानमाह	११५ १२
इदानींफलकयन्त्रोपकरणमाह	..	११७ ४
इदानींयष्टिसाधनमाह	११७ २०
इदानींयष्टिप्रयोजनमाह	१२० ३
एवंह्यादादर्शनात्कालज्ञानमुक्त्वा दानीमेतावत्प्रभीष्टकालेनतेका यालगिष्मतीत्येतदर्थमाह	..	१२१ १५
इतिफलकयन्त्रं अथयष्टियन्त्रमाह	..	१२२ १४

॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥ ८

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथकेवलेदिग्ज्ञानेसत्यत्वभामाह ..	१२४	१३
इदानींदिग्देशकालानामज्ञानेको वलार्कदर्शनादेवसर्वमाह } ..	१२५	८
अथधीयन्त्रन्तत्प्रशंसाच ..	१२७	१५
अथयष्ट्याध्रुववेधनपलभामाह ..	१२८	१
अथवंशादिवेधमाह ..	१२८	१२
अथकेवलाग्रवेधेनाह ..	१२९	१७
अथजलान्तर्वेधमाह ..	१३०	२०
इतिधीयन्त्रं		
अथस्वयंवहयन्त्रं ..	१३२	११
अथान्तोषास्वयंवहमुपहसन्नाह ..	१३४	१३
इतियन्त्राध्यायः		
अथऋतुवर्णनं ..	१३४	२२
अथप्रश्नाध्यायःतत्रादौतदारंभप्र योजनं }	१३९	७
अथबुद्धिमतः प्रशंसामाह ..	१३९	१६
अथप्रश्नानाह ..	१४०	३
अथास्यभङ्गः ..	१४०	१२
अथान्यप्रश्नमाह ..	१४२	१३
अथास्यभङ्गः ..	१४२	१८
अथमहाप्रश्नमाह ..	१४४	१४

१० ॥ सूचोपचंसिद्धान्तशिरोमणिगोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथास्यभङ्गः	१४५	१
अथनिरग्रचक्रादपिग्रहाद] हर्गणप्रश्नमाह}	१४६	६
अथास्यभङ्गः	१४६	१३
अथखिलोदाहरणं	१४८	४
एवमनेकधाखिलत्वंकुट्टकविषयमभि] धायेदानींवर्गप्रकृतिविषयमाह}	१४८	१३
अथदेशविशेषमुद्दिश्यपलाशप्रश्नमाह ..	१४९	१८
अथास्यभङ्गः	१५०	१
अथोक्तानपिप्रश्नानेकीकर्तुमाह ..	१५०	१४
इतिप्रश्नाध्यायः	१५७	७
अथज्योत्पत्तिः	१५७	९
इतिश्रीसिद्धान्तशिरोमणौगोलाध्यायः	१६६	१४

॥ इतिसिद्धान्तशिरोमणिगोलाध्यायस्यसूचीपत्रं ॥

॥ भास्कराचार्यकृत सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

॥ गोलाध्यायः ॥

गोलाध्याये निजे या या अपूर्वा विपमोक्तयः
तास्ता वालावबोधाय संक्षेपाद्विवृणोम्यहं ॥ १ ॥

गोलग्रन्थो हि सविस्तरतया प्राञ्जलः किन्तु अत्र
अपूर्वा या या नान्यैरुक्ता उक्तयो विपमा तास्ताः
संक्षेपाद्विवृणोमि अत्र या या इति प्रथमान्तं पदं तास्ता
इति द्वितीयान्तं पदं बुद्धिमता व्याख्येयं तत्रादौ तावद्
भोष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं गोलं ब्रवीमीत्याह ॥

सिद्धिं साध्यमुपैति यत्स्मरणतः क्षिप्रं प्रसादात् तथा
यस्यास्यिन्नपदा खलङ्कतिरलंलालित्यलीलावती नृत्यन्ती
मुखरङ्गगेव कृतिनां स्याद्भारती भारती तं ताञ्च प्रणि
पत्यगोलममलं वालावबोधं ब्रुवे ॥ १ ॥

ब्रुवे । वच्मि । कः । कर्ता । अहं भास्करः । कं गोलं ।
गोलाध्यायं । किं विशिष्टं । अमलं निर्दूषणं । पुनः किं

भूतं । बालावबोधं । अविपममित्यर्थः । किङ्कत्वा । प्रणि
 पत्य । प्रणिपातपूर्वकं नमस्कृत्य । कं । तं । न केवलं तं ।
 ताञ्च । सक । सा च का । तदाह । यस्य देवस्य स्मर
 णात् । पुंसां साध्यमभीष्टं चिप्रं शीघ्रं सिध्यति । सौम्यं
 द्विघ्नराजः । तथा यस्या देव्या प्रसादात्कृतिनां विदुषां
 भारती वाणी नृत्यन्ती भारतोव स्यात् । भारती नर्त
 कलो । कथं भूता वाणी नर्तकीच । चित्रपदा । विचित्र
 पदविन्यासा । खलङ्कतिः । गोभनालङ्कारमुद्राङ्किता ।
 लालित्यलीलावती । माधुर्यगुणसम्पन्ना । कथं वाक्
 नृत्यन्तीति चेत् । स्वदमृतविन्दुसन्दोषसदृशसुरस
 सुकोमलोक्तिगुणगद्यपद्यमयी चतुरजनमनश्चमत्कार
 कारिणी वाणी नृत्यन्तीव भाति किम्विशिष्टा भारती ।
 मुखरङ्गगा । मुखमेव रङ्गी मुखरङ्गः रङ्गी नृत्यस्थानं ।
 यस्याः प्रसादात्कृतिनां मुखेषु एवंविधा भारती स्यात् ।
 सा अर्थात्सरसती । ताञ्च प्रणिपत्येति । मङ्गलादीनि
 मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि अलङ्कारकृतां मतान्यतः
 सिद्धिवृद्धिशब्दावाद्यन्तयोर्निर्दिष्टौ ॥

॥ अथ गोलग्रथने कारणमाह ॥

मध्याद्यं द्युसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना प्रौढिं
 प्रौढसभासु नैति गणको निःसंशयो न सूर्यः ॥ गौले सा
 विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो दृश्यते तस्मादस्युप
 पत्तिबोधविधये गोलप्रबन्धोद्यतः । २ । स्पष्टार्थं ॥

इदानीं गोलप्रशंसया गोलानभिज्ञगणकोपचासं
श्लोकद्वयेनाह ॥

भोज्यं यथा सर्व्वरसं विनाज्यं राज्यं यथा राजविवर्जितं
सभा न भातोव सुवक्तृहीना गोलानभिज्ञो गण
कस्तथात्र । ३ ।

वादो व्याकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः सभां
जल्पन्नल्पमतिः क्षयात्पटुवटु भूभङ्गवक्रोक्तिभिः ह्रीतः
सन्नुपचासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा ज्योतिर्वि
त्संदसि प्रगल्भगणकप्रश्नप्रपञ्चोक्तिभिः । ४ । स्पष्टार्थं ॥

अथ गोलस्वरूपमाह

दृष्टान्त एवावनिभयक्षाणां संस्थानमानप्रतिपादनार्थं
गोलः स्मृतः क्षेत्रविशेष एवं प्राज्ञैरतः स्याद्गणितेन
गम्यः ॥ ५ ॥ स्पष्टार्थं ॥

इदानीं गणितप्रशंसामाह ॥

ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते नूनं
सग्नवलाश्रितः पुनरिदं तत् स्पष्टखेटाश्रयं ते गोलाश्रयि
णोन्तरेण गणितं गोलेऽपि न ज्ञायते तस्माद्यो गणितं
न वेत्ति स कथं गोलादिकं ज्ञास्यति । ६ । स्पष्टार्थं ॥

इदानीं ज्योतिःशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह

द्विविध गणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तसंज्ञं तदवगमन निष्ठः
शब्दशास्त्रेऽपि निष्ठः यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिभेदं
प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नामधारो । ७ । स्पष्टं ॥

अथ व्याकरणवर्णनमाह

यो वेदवेदवदनं सदनं हि सम्यक् ब्राह्माः स वेद
मपि वेदकिमन्यशास्त्रं यस्मादतः प्रथममेतदधीत्यधी
मान् शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेधिकारी। ८। स्पष्टार्थं ॥
अथात्मनो गोलग्रन्थस्य प्रवृत्त्यर्थमन्योक्तिप्रकारेणाह

गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करोऽयं शृणु त्वं वो
सङ्क्षिप्तो न च वज्र वृथा विस्तरः शास्त्रतत्त्वं लीलागम्यः
सुललितपदः प्रश्नरम्यः स यस्मात् विद्वन् विद्वत्सदसि
पठतां पण्डितोक्तिं व्यनक्ति। ९। स्पष्टं ॥

इतिगोलप्रशंसा अथ भूसंस्थानप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह
भ्रमङ्गचक्रचक्रान्तर्गगने गगनेचरैः वृता धृता धरा
केन येन नेयमियादधः। १०।

किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचारणात्
कीदृक् दीपकुलाद्रीन्द्रममुद्रैर्मुद्रितोच्यतां। ११।

इयं भू गगनेचरैः खेचरैर्वृता केन धृता सती गगने
परितोवर्त्तमानेऽधोनेयान्नगक्ते कथमियं गगने
स्थितेत्यवगतं यतो भ्रमत्भचक्रचक्रान्तर्वर्त्तते भार्ता
चक्रं समूहः भचक्रमेव चक्रं भचक्रचक्रं यदि भूमे
मूर्तीधारपरं पराङ्गीक्रियते तदा समन्ताद्वर्त्तमान
घनभचक्रस्थाधारे स्खलितस्य भ्रमणं नोपपद्यत इत्यर्थः
तथाच सा भूः किमाकारा कियन्माना दीपानां कुला
चलेन्द्राणाञ्च कीदृगवस्थानमिति सर्वं नाना शास्त्र

विचारणात् बौद्धादिप्रतिवादिपक्षमधरो कृत्याच्यता
मित्यर्थः इदानीं ग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नान् श्लोक
द्वयेनाह

संसिद्धाद्युगणाद्युगादि भगणैः खेटोनुपातेन यः स्यात्त
स्यास्फुटताकथं कथमहो स्यष्टीकृतिर्नैकधा किं देशान्त
रमुद्गमान्तर महोबाह्वन्तरं किञ्चरक्षिंचोच्चं मृदुचञ्चलं
च तदिदं कस्मात्तपातः स्मृतः । ३ ।

किं केन्द्रं किमुकेन्द्रजं किमुचलं किम्वाचलं तत्फलं
कस्मात्तत्सहितः कुतश्चरहितः खेटः स्फुटा जायते किं
इदं कर्म तथोदया स्तमययेद्देधाविदध्युर्बुधाः सर्व्वं
मेविमलं वदामलमलं गोलं विजानासि चेत् । ४ ।

किं देशान्तरमुद्गमान्तरमित्यादि यत्पृष्टं तत्सर्व्वं
मेविमलं यथा भवतितथा वद । यद्यमलं ब्रह्मादिसु
कविरचितं गोलं अलमत्यर्थं विजानासि । शेषं स्यष्टं
अथत्रिप्रश्नेदिनमानभेदप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह
महदहः किमहोरजनीतनुर्दिनमणौ गणकोत्तरगोल
गे ननुतनुर्दिवसो महती निशा वद विचक्षणदक्षिणदि
गते । ५ ।

भवति किं द्युनिशन्द्युनिवासिनां द्युमणिवर्षमितच्च सुर
दिपां पितृषु किं शशिमासमितं तथा युगसहस्रयुगं
द्रुहिणस्य किं । ६ । स्यष्टं ॥

अथराश्यादय भेदप्रश्नमाह

भवलयस्य किलाकलवाः समाः किमसमैः समयै

खलुराशयः समुपयान्त्युदयं किमु गोलविन्नविषयेष्व
खिलेष्वपि ते समाः । स्पष्टं ॥

इदानीं दुज्या कुज्यादि संस्थानप्रश्नं वृत्ताद्धिनाह
दुज्या कुज्यापमसमनरायाक्षलम्बादिकानां विद्व
नगोले वियति हि यथा दर्शय क्षेत्रसंस्थां । स्पष्टार्थं ॥
इदानीं चन्द्राक्षग्रहणयोर्दिक्कालभेदाद्युपपत्ति
प्रश्नान्साहस्येनाह

तिथ्यं ते चेत् ग्रहउडुपतेः किं न भानो स्तदानीमिन्दोः
प्राच्या भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रतीच्या । ८ ।
लम्बनम्बत किं काचनतिर्मतिमताम्वरतत्संस्कृतिस्तिथौ
वाणे किन्तेसिद्धे कुतः कुतः । ९ ।

अत्र किल प्रष्टुरयमभिप्रायः चन्द्रग्रहणे भूभाग्रहण
कर्त्री पौर्णमास्यन्ते भूभेन्दोस्तुल्यत्वाद्यतिर्भवितुमर्हति
एवं सूर्यग्रहेचन्द्रग्रहादकः दर्शान्ते तयोस्तुल्यत्वा
द्योगेन भविष्यं अतउक्तं

तिथ्यं ते चेत् ग्रहउडुपतेः किं न भानो स्तदानी
मिन्दोः प्राच्या भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रतीच्यामिति
वत अष्टोमणकलम्बनं नाम किं नतिशका तत्संस्कृति
स्तिथौ वाणे च किं लम्बनेन तिथिः संस्कृयते नत्या
किं वाणश्च तथान्यः प्रश्नः ते सिद्धे कुतः कुत इति ते
लम्बनावनतो कुतोहेतोः कुतः पृथिव्याः साधिते
भू व्यासार्द्धेन साधिते इत्यर्थः तथा इन्दोः प्राच्या
न्दिशिस्पर्शः किं रवेः प्रतीच्यामित्यादि सर्वं वद

अथष्टङ्गोन्नतौ चन्द्रशुक्लस्य चय इद्वि प्रश्नमाह
 शुक्लस्य द्विजराज एष महसोद्धान्या कुवृत्तः कुतः
 सदृत्तत्वं गतोप्यहो भ्रमभवाहोपातिसङ्गादिव सम्प्रा
 प्याथ पुनस्तथीतनुमतस्तस्याशयेणैव किं शुक्लस्य
 क्रमश्च स्तथैव महसो वृध्यैति सदृत्तता । १० ।

अहो गणक एष द्विजराजश्चन्द्रः सदृत्तत्वं गतोपि
 पौर्णमास्यां सुवर्तुलतां प्राप्नोति कुतो हेतोः कुवर्तु
 लो भवति भ्रमभवाहोपाति संगादिव दोषारात्रिः तथा
 पौर्णमास्यां सकलया सकलस्यापि चन्द्रस्य यः सङ्गः सो
 तिसङ्गः तत्सङ्गानन्तरं शुक्लस्य तेजसोद्धानिं याति तथा
 दान्याकुवृत्तः कुत्सितवृत्तः स्यादिति व प्रतिभाति यथा
 द्विजराजो ब्राह्मणोपि सदृत्तत्वं सदाचारत्वं गतोपि
 भ्रमभवाच्चित्तचलनसम्भवाहोपातिसङ्गात्पातिसङ्गात्
 शुक्लस्य शुद्धस्य तेजसोद्धानिं याति तथा कुत्सित
 वृत्तः स्यात् अथ पुनस्तथी तनुमादित्यं प्राप्य ततो
 नन्तरं शुक्लस्य तेजसो वृद्ध्या तथैव सदृत्ततां सुवर्तु
 लतां प्राप्नोति तस्य भगवतस्तथीतनोराशयेणैव यथा
 कुवृत्तो ब्राह्मणस्तथीतनुन्तैविद्यं पर्पचैविद्यमेव वेति
 स्मृत्युक्तं पर्पद्रूपमन्यं ब्राह्मणं प्राप्यतेन कृतानुग्रह
 स्तेजोवृद्धिं तथा पुनः सुवृत्ततामेतीत्यर्थान्तरं इति
 सिद्धान्तशिरोमणि वासनाभाष्ये मिताक्षरे गोलाध्याये
 स्वरूपप्रश्नाध्यायः अथ प्रथम प्रश्नस्य पृथ्वी संस्थानो
 पपत्तेरन्तरं विवचुरादिसर्गे पृथ्व्यादीनां तत्त्वानां

मादितत्वं निखिल जगज्जननैकबीजं परब्रह्म मनसा
प्रणिपत्यादौ तावत्तज्जयमाह

यस्मात्तुल्यप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भेऽङ्करो भूत्वा
कशिखिजलोर्व्यस्ततः संचनेश्च ब्रह्माण्डं यज्जठरगम
क्षोष्ठं निटादिरश्चेर्विश्वं शयज्जयतिपरमं ब्रह्मतत्तत्वं
माद्यं । १ ।

जयतिसर्वोत्कर्षेण वर्तते किं । तत्परंब्रह्म । आदि
तत्वं यत् । किं विशिष्टं । यस्मात् तुल्यप्रकृतिपुरुषाभ्यां
सकाशात् महानभूत् महतो गर्भेऽङ्करोऽभूदित्यादि
अत्रैतदुक्तं भवति । सांख्यादि योगशास्त्रेषु श्रुति
पुराणेषु चादिसर्गेषु यथोदितं तद्वैच्यते तत्रप्रकृति
नामाव्यक्तं मव्याकृतं गुणसाम्यद्वारणमित्यादयः प्रकृतेः
पयायाः तस्याः प्रकृतेरन्तः भगवान् सव्यव्यापकः
पुरुषोऽस्ति सत्त्वं रजस्तम इति । सर्वगुणास्तुल्या एव
सन्ति अतएव तद्गुणसाम्यं तथा प्राकृतिके पूर्वप्रसूये
लीनस्तत्राव्यक्तो व्यापकः कालोऽप्यस्ति यदा स भगवा
न्वासुदेवः परब्रह्माख्यः सिद्धस्तु भवति तदा तस्मात्सं
कर्षणाख्योऽंशो निर्गत्य प्रकृतिपुरुषयोः संनिधिस्यदाः
क्षोभं जनयति ताभ्यां तुल्यभ्यां महानभूत् महान्वै
बुद्धिचक्षण इति तन्महत्तत्वं बुद्धितत्वं वैच्यते यन्मह
त्तत्वं सप्रद्युम्ननामा भगवतोऽंशः तस्य महत्तत्त्वस्य चिकु
र्वाणस्य गर्भेऽङ्करो भूत् सेनिरुद्धनामा त एते वासु
देवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा इतिमूर्तिभेदा वैष्णवागम

विशेषतः प्रसिद्धाः सोहृद्गारो गुणवशेन त्रिधा ऽभवन्
यः सात्विकः स वैकारिकः योराजसः स तैजसः यस्ता
मसः स भूतादिः यथोक्तं विष्णुपुराणे
वैकारिस्तैजसश्चैव भूतादिश्चैव तामसः । त्रिविधोयम
हृद्गारो महत्तत्त्वादजायत । १ ।

तत्र यस्तामसोहृद्गारः स भूतादिः तस्मात्तच्चमहा
भूतान्यभवन् कानि तानि भूतानि खकशिखिज
सोर्व्यः खमाकाशं कोवायुः शिखी अग्निः जलमुदकं
उर्वी पृथ्वी एतानि भूतानि खस्यगुणपूर्वकाण्यभवन्
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इत्याकाशादीनां मुख्य गुणाः
तत्राहृद्गाराच्छब्दतन्मात्रं गुणस्यातिस्त्वत्सहृपावस्थानं
तन्मात्रशब्देनोच्यते शब्दतन्मात्रादाकाशं आकाशात्
स्पर्शतन्मात्रं तस्मादायुःवायुरूपतन्मात्रं तस्मात्तैजः
तैजसोरसतन्मात्रं तस्माज्जलं जलाद्गन्धतन्मात्रं ततः
पृथ्वी एवमाकाशादीन्येकोत्तरगुणान्यभवन् अथ च
तेषां गुणानां शब्दादीनां ग्राहकाणीन्द्रियाणि अथ च
त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि
वाक्पाणिपादगुदमेढ्राणीति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि अथो
भयात्मकं मनः नहीन्द्रियैः स्वातन्त्र्येण गुणग्रहणं कर्तुं
शक्यते अतस्तदधिष्ठितारो देवाः दिग्वातार्कप्रचेतो
शिवन्हीन्द्रेपेन्द्रमित्रका इति श्रोत्रेन्द्रियस्य दिशः त्वचो
वायुः चक्षुषोरर्कः जिह्वाया वरुणः नासिकयोरश्विनौ
तथा च वाचेऽग्निः वाक्कोरिन्द्रः पादयो विष्णुः गुदस्य

मित्रः मेदस्य प्रजापतिः मनसश्चन्द्रः इतीन्द्रियाधि
देवताः तत्र यानीन्द्रियाणि तानि तैजसादहङ्कारात्
ये देवा स्ते वैकारिकादभवन् यथोक्तं विष्णुपुराणे

तैजसादिन्द्रियाण्याहुर्देवावैकारिका इति एकादशं
मनश्चावदेवावैकारिकाः स्मृता इति ततः संहतेश्च
ब्रह्माण्डं एवमुत्पन्नानां तत्त्वानां समुदायात् पूर्वं प्रा
कृतिकप्रलयमिलितसकलजलधिजले बुद्बुदाकारं ब्र
ह्माण्डमभवत् तज्जठरे पद्माकारा मही तत्र कर्णिका
कारो मेरुः स्तूपृष्ठनिष्ठश्चतुर्वदनः कमलोद्भवः स्तम्भात्स
दनुजमनुजादित्यदैत्यं विश्वं अभवत् यस्मादाद्यत
त्वात् परब्रह्मणः क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्यां मद्भदादिपर
स्मरासमुदायोत्पादि तत्र ब्रह्माण्डजठरगतजगतीजलज
जनितादिरच्चेरिदं विश्वमभवत् शश्वदनवरतं तस्य
ब्रह्मणो ऽवसाने ऽन्योब्रह्मान्यज्जगदित्यर्थः अतस्त
दाद्यं तत्त्वं जयति इदानीं भूमेः स्वरूपमाह

भूमेः पिण्डः शशाङ्कश्चकविरविकुजेज्यार्किर्नक्षत्रकक्षा
वृत्तैर्वृत्तोवृत्तः सन् मृदुनिलसलिलव्योमतेजोमयोयं
नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्यपृष्ठे
निष्ठं विश्वं च शश्वत्सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्
। २ ।

सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः कदम्बकुसुम
ग्रन्थिः केसरप्रकरैरिव । ३ ।

थोयं मृदनिलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्च
भौतिको भूमेः पिण्डो वृत्तोवर्तुलाकार स्तद्वह्निस्थैः श
शाङ्कादिकक्षावृत्तै रावृतः सन्ननन्याधारः स्वशक्त्यैव
नियतं निश्चितं वियति आकाशे तिष्ठति तत्पृष्ठनिष्ठ
च जगत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं दनुजा दानवाः
मनुजा मानवाः आदित्या देवाः दैत्या असुराः तैः
समेतं समन्तात्तिष्ठति शेषं स्पष्टार्थं इदानीं पुराणेषु
भूमेराधारपरम्परायापठिता तां निराकुर्वन्नाह
मूर्त्तोधर्त्ताचेद्हरित्या स्तनोन्यस्तस्याप्यन्योऽस्यैव मन्त्रा
नवस्था अन्ये कल्या चेत्स्वशक्तिः किमाद्ये किं ने
भूमिः साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्तिः । ४ । स्पष्टं ॥

इदानीं कथामयं भूमेः स्वशक्ति रित्याशङ्कां परि
हरन्नाह

यथोष्णतार्कानलयोश्च शीतता विधौ द्रुतिः के कठिन
त्वमशनि मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा
वर्तवस्तु शक्तयः । ५ ।

आकृष्टशक्तिश्च महीतयायत् खस्थं गुरुत्वाभिमुखं
स्वशक्त्या आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात्क्षिप
तत्त्वियं खे । ६ ।

पूर्वश्लोकः सुगमः आकृष्टशक्तिश्च महीत्यनेन
भूमेरधः पतनं तत्तिर्यग्धः स्थितानां चाधःपतनशङ्का
निरस्ता इदानीं बौद्धादियुक्तिमाह

भपञ्जरस्य भ्रमणावलोक्यादाधारशून्या कुरिति प्रतीतिः । खलु न दृष्टं च गुरुत्तमातः खेधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः । ७ ।

द्वौ द्वौ रवीन्दू भगणौ च तद्वदेकान्तरौ तावुदयं व्रजेतां यदब्रुवन्नेव मनस्वराद्या ब्रवीत्यतस्तान्प्रतियुक्तियुक्तां । ८ ।

‘भूमेः समन्ताद्वर्त्तमानस्य भपञ्जरस्य भ्रमणान्यथा नुपपत्त्या निराधारा भूरिति तेषां प्रतीतिरभूत् तथा काशस्थं गुरुवस्तु किमपि न दृष्टं अतो भूरधो यातीति बौद्धा वदन्ति यथा नौस्थो नायं गच्छन्तीमपि न वेत्ति तथाभूस्थो जनो न वेत्तीति तथा द्वौ सूर्यौ द्वौ चन्द्रमसौ चतुःपञ्चाशन्नक्षत्राणि चतुर्भुजस्तंभनिभोमेरु एकान्तरकोणस्थौ सूर्यौ मेरुकोणवशेन एकान्तरौ तावुदयं गच्छत इति जैनाद्यानुवन् इदानीं तेषां युक्तिभङ्गमाह

भूः खेधः खलु यातीति बुद्धिर्बौद्धमुधाकर्त्तव्यं । जानायात्तं तु दृष्ट्वापि खेयस्त्रिप्तं गुरुचित्ति । ९ ।

यदि भूरधो याति तदा शरादिकमूर्ध्वं क्षिप्तं पुनर्भुवं नैथति उभयो रधो गमनात् अथ भूमेर्मन्दागतिः शरादेः शीघ्रा तदपि न यतो गुरुतरं शीघ्रं पतति । उर्व्यतिगुर्वो । शरादिरतिलघुः । रेबाह्व एवं दृष्ट्वापि भूरधो यातीति बुद्धिः कथमियं तव वृथोत्पन्ना । इदानीं जैनयुक्तिभङ्गमाह

किङ्गण्यं तव वैगुण्यं द्वैगुण्यं यो वृथा कृथाः भार्के
न्दूनां विलोक्यान्हा ध्रुवमत्यपरिभ्रमं । १० ।

यदा भरणोऽस्यो रविर्भवति तदा तस्यास्तमयकाले
ध्रुवमत्यस्तिर्यक्स्थो भवति तस्य मुखतारा पश्चिमतः
पुङ्क्तारा पूर्वतः । तदामुखतारा खत्रे रविरित्यर्थः ।
अथ निशावसाने मुखतारापरिवर्त्य पूर्वतो याति
पुङ्क्तारा पश्चिमतो याति । ततो मुखतारा खत्रगतस्यै
वार्कस्योदयो दृश्यते । अतो द्वौ द्वौ सूर्यावित्यनुपपन्नं ।
अत उक्तं । किं किमेकं तव वैगुण्यं गण्यं येन ध्रुव
मत्यपरिभ्रमं दृष्ट्वापि भार्केन्दूनां द्वैगुण्यमङ्गीकृत ॥
इदानीं भूगोलस्य समतां निराकुर्वन्नाह

यदि समा मुकुरोदरसन्निभा भगवती धरणीतरणिः
क्षितेः । उपरि दूरगतोपि परिभ्रमन् किमुनरैरमरै
रिवनेक्ष्यते । ११ ।

यदि निशाजनकः कनकाचलः किमुतदन्तरगः सन
दृश्यते उदगयननुमेहरथाऽऽमान् कथमुदेति च दक्षि
णभागे । १२ ।

पुराणे भूः समा आदर्शोदरसन्निभा कथ्यते तन्मध्ये
मेघः परितो जम्बूदीपं नक्षयोजनव्यासं । तद्वदि र्लक्ष
द्वययोजनव्यासप्रमाणः चाराम्भोधिः ततोऽन्यत् दीपं
नक्षद्वयं ततः समुद्रस्ततोऽन्यत् दीपं । दीपाद्वीपो द्विगुणः
समुद्रात्समुद्रो द्विगुणः एवं यत्सप्तमं पुष्करदीपं तन्मध्ये

मानसोत्तरपर्वतो वलयाकारोस्ति तन्मस्तकोपरि रवि
 रथचक्रं लक्ष्यो जनान्तर विषुवद्दिने भ्रमति उत्तर
 गोले उत्तरतो दक्षिणगोले दक्षिणत इति अथ युक्ति
 रूच्यते यदि समाभूस्तदा तदुपरि दूरगतो रवि
 भ्रमन् किमस्तदादिभिर्न दृश्यते । सततं देवैरिव ।
 यदि मेरुणान्तर्हितो रवि स्तर्हि मेरुः कथं न दृश्यते ।
 यदि मेरुतटान्निःसृतस्यार्कस्योदय स्तर्हि प्राच्या
 उत्तरत एवार्कस्योदये न भवितव्यं यतो मेरु उत्तरतः ।
 अथ कथं दक्षिणभागे उद्गच्छन् दृश्यते । अतो भूमेः
 समतायामिदं नोपपद्यत इत्यर्थः अथ प्रत्यक्षविरोध
 शङ्का परिहरन्नाह

समो यतः स्यात्परिधेः शतांशः पृथ्वी च पृथ्वीनितरा
 न्तनीयान् नरथ तत्पृष्ठगतस्य कृत्वा समेव तस्य प्रति
 भात्यतः सा । १३ । स्पष्टं ॥

इदानीं स्तोक्तस्य भूपरिधिप्रमाणस्योपपत्तिमाह
 पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्तदक्षविश्लेषलवै स्तदा किं
 चक्रांशकै रित्यनुपातयुक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः
 प्रमाणं । १४ ।

निरक्षदेशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति
 तथा तथा खखस्तिकादिषु बहुचक्रं नतं तथोरन्तरे
 अक्षांशः ते च निरक्षदेशादपसारयोजनैरनुपातेनो
 त्पद्यन्ते अथ कस्मिंश्चित्तुरे अक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मा

त्युरादुत्तरतोऽन्यस्मिन्पुरे ज्ञेयाः ततस्तेषामन्तरांशैः
पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोज
नानि लभ्यते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फल भूप
रिधियोजनानि अथ तदेव दृढीकुर्वन्नाह

निरक्षदेशात्क्षितिषोडशांशे भवेदवन्तीगणितेन यस्मा
त् तदन्तरं षोडशसङ्कुणं स्याद्भूमानमस्माद्वज्र किं
तदुक्तं । १५ ।

शृङ्गोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्तकायादिकं परिधि
ना घटते मुनाहि नान्येन तेन जगुरुक्तमहीप्रमाण
प्रामाण्यमन्वययुजा व्यतिरेककेण । १६ । स्पष्टं ॥

इदानीं भूगोले पुरनिवेशमाह

लङ्काकुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमेरोमकपत्तनं च
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येथयाम्येव डवानलश्च । १७ ।
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि स्थानानि पट्गोलविदो
वदन्ति वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसङ्घा और्वे च सर्वे
नरकाः सदैव्याः । १८ ।

या यत्र तिष्ठत्यवनीं तलस्थामात्मानमस्या उपरिस्थितं
च समन्यते तः कुचतुर्थसंस्था मिथश्च तेतिर्यगिवा मनन्ति
। १९ ।

अधः शिरस्कंकुदलान्तरस्था श्वायामनुष्या इव
नीरतीरे अनाकुला स्तिर्यगधस्थिताश्च तिष्ठन्ति ते
तत्र वयं यथात्र । २० ।

सुगमं इदानीं दीपानां समुद्राणांचस्थानमाह

भूमेरधं चारसिन्धो रुदकस्थं जम्बूद्वीपं प्राञ्जराचार्यं
वर्याः अर्थेन्यस्मिन्दीपपङ्क्तस्ययाम्ये चारलीराद्यंबुधीनां
निवेशः । २१ ।

लवणजलंधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः
श्रीश्च यस्माद्भूव महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवै
र्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र । २२ ।

दध्नीघृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः
स्वादूदकान्तर्वडवानलो सौ पाताललोकाः पृथिवी
पुटानि । २३ ।

चञ्चत्फणामणिगणां गुह्यतप्रकाशा, एतेषु सा सुर
गणाः फणिनो वसन्ति दीव्यन्ति दिव्यरमणीरमणीय
देवैः सिद्धाश्च तत्र च लसत्कनकावभासैः । २४ ।

शाकं ततः शाल्मलमत्रकौशं क्रौञ्चञ्चगोमेदकपुष्करे च
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति । २५ ।

स्पष्टं इदानीं जम्बूद्वीपमध्येगिरिनिवेशवशेन नवखण्डा
न्याह

लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदग्धेमकूटाय तस्मात्तस्माच्चान्यो
नियध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः एवं सिद्धादुदगपि
पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीलावर्पाण्येषां जगुरिचबुधा अन्तरे
द्रोणिदेशान् । २६ ।

भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात्किन्नरवर्षमतोऽहरिवर्षं सिद्ध
पुराच्च तथाकुरु तस्मात्विद्विहिरण्मयरम्यकवर्षे । २७ ।

माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्ध
मादनः नीलगैलनिपधावधीचतावन्तरालमनयो रि
लावृतं । २८ ।

माल्यवज्जलधिमध्यवर्तियत्तत्तुभद्रतुरगञ्जगुर्वुधाः
गन्धगैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाललाविदः
। २९ ।

निपधनीलसुगन्धसुमाल्यकै रलमिलावृतमावृतमा
वभौ अमरकेलिकुलाय समाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्र
महीतलं । ३० ।

अत्र भूगोलस्थार्धमुत्तरं जंबूद्वीपं तस्य क्षाराब्धे च स
न्धिर्निरक्षदेशः तत्र लङ्कारोमकं सिद्धपुरं यमकोटि
रिति पुरचतुष्टयं भूपरिधेयतुर्यांशान्तरं किलकथितं
तेभ्यः पुरेभ्यो यस्यां दिशि मेरुः सोत्तरा अतो लङ्कातो
उत्तरतोऽधिमवान्नामगिरिः पूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्यास्ति ।
तस्योत्तरे हेमकूटः सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः तथा तदु
त्तरे निपधः तेषामन्तरेद्रोणिदेशः वर्षसंज्ञाः तत्रादौ
भारतवर्षं तदुत्तरं किन्नरवर्षं ततोऽहरिवर्षमिति । एवं
सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान्नामगिरिः । ततः श्वेतगिरिः ।
ततो नीलगिरिरिति तेषां सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । तेषां
मन्तरे च वपाणि । तत्रादौ कुरुवर्षं तदुत्तरे हिरण्मयं ।

ततो रम्यकमिति । अथ यमकोटेः उत्तरतो माल्यवान्ना
मगिरिः । स तु निपधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः । तस्य जलधेश
मध्ये भद्राश्ववर्षं । एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः
तस्य जलधेश मध्ये केतुमालं । एवं निपधनीलमाल्य
वङ्गन्धमादनैरावृतमिलावृतनामनवमखण्डं सा स्वर्ग
भूमिः । अतः स्तत्र देवकोडागृहाणि । श्रेष्ठं सप्तं ।
इदानीं मेरुसंस्थानमाह ।

इह हि मेरुगिरिः किलमध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिद-
शालयः द्रुहिणजम्बुकुपद्मजकर्णिकेति च पुराणविदो
मुमवर्णयन् । ६१ ।

विष्कंभशैलाः खलु मन्दरोस्य सुगन्धशैलो विपुलः
सुपार्श्वः ते पुष्कमात्मनिचकेतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्प-
लाख्याः । ६२ ।

जम्बूफलासलगलद्रुमतः प्रवृत्ताजम्बूनदी रसयुते
र्तुदभ्रसुवर्णं जाम्बूनर्दहि तदतः सुरसिद्धसङ्घाः शश्व-
त्पिबन्त्यमृतपानपराङ्मुखा स्ते । ६३ ।

वनं तथाच चरथं विचित्रं तेजस्सरो नन्दननन्दनं च
धृत्याकयंयद्वृत्तिष्ठात्सुराणां भाजिष्णुवभाजमिति प्रसि-
द्धं । ६४ ।

सरांस्यथ तेजस्वरूपं च मानसं महाहृदं श्वेतजलं यथा
क्रमं सरासुरामारमणश्चमालसाः सुरा रमन्ते जलके
लिलालसाः । ६५ ।

सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौमुरारिकपुरारि
पुराणि तेषु तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानारक्षोम्बु
पानिलशशीशपुराणि चाष्टा ॥ ३६ ॥

तस्येलावृतस्य मध्येकनकरत्नमयोमेरुगिरिः कर्णिका
कार स्तदेवदेवानामालयं तत्र मेरावुपरि शिखरत्रयं
तेषु शिखरेषु मुरारेः ब्रह्मणः पुरारेः च पुराणि सन्ति
शिखराणामधः समन्तादिन्द्रादिलोकपालानां पुराणि
सन्ति अथ मेरोर्विष्कंभशैला इत्याधारपर्वताः यस्यां
दिशि यमकोटिस्तद्विक् प्रभृतिमन्दरसुगन्धविपुलसु
पार्श्वः दिक्षु सन्ति मन्दरे कदम्बः केतुवृक्षश्चैत्ररथं वन
मरुणोदंसरः गन्धशैलमस्तके केतुवृक्षो जम्बूः येनेदं
जम्बूद्वीपमुच्यते । नन्दनं वनं मानसंसरः । विपुलशैलम
स्तके केतुवृक्षो वटो धृतिर्वनं महाहृदंसरः । सुपाश्वंम
स्तके केतुवृक्षः पिप्पलः वैभ्राजं वनं । श्वेतोदंसरः । शेषं
सुगमं तत्रान्यं विशेषमाह

विष्णुपदी विष्णुपदात्पतिता मेरौ चतुर्धास्मात् विष्कंभा
चलमस्तकशस्तसरः सङ्गतावियतः ॥ ३७ ॥

सोताख्याभद्राश्वंसालकनन्दाचभारतवर्षं । चक्षुश्च
केतुमालम्भद्राख्याचोत्तरान्कुरुन्याता ॥ ३८ ॥

या कर्णताभिलपितादृष्टासृष्टावगाहिता पीता उक्ता
स्मृता स्त तावापुनाति वज्रधापिपापिनः पुरुषान्
॥ ३९ ॥

यां चलिते हनिताखिलबन्धो गच्छति वस्तातितत्पितृ
संघः प्राप्ततटे विजितान्तकदूतो याति नरेनिरयासु
रलोकं ॥ ४० ॥

गङ्गां यामीत्युपक्रमं कुर्वत्यपि नरे तस्य पितृणां नर
कस्थानां यमपाशबन्धास्तु व्यन्ति अथ गच्छति मार्गलभ्रे
तत्पितरो वलान्ति अस्मत्कुलजो गङ्गां गच्छति अतोऽस्मा
कं दुष्कृतकर्मविक्रदादूर्ध्वगतिं भविष्यतीति हर्षेणोत्प
तन्ति अथ प्राप्ततटे गङ्गासमीपस्थिते स्वकुलजे गङ्गा
वलनेन मुष्टिघातादिभिरन्तकदूतान्जित्वा देवलोकं याति
एवं विधाया गङ्गाया मन्दाकिन्याः किमन्यदर्थ्यत इत्यर्थः
शेषं स्पष्टं इदानीं भारतस्यापि मध्ये नव खण्डानि
सप्तकुलाचलाद्याह

ऐन्द्रकसेरुशकलं किलताम्रपर्णमन्यङ्गभस्तिमदतश्चकु
मारिकारख्यं नागं च साम्यमिहवारुणमन्यखण्डं गान्ध
र्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥ ४१ ॥

वर्णव्यवस्थितिरिदं कुमारिकारख्ये शेषेषु चान्यज
जनानि वसन्ति सर्वे माहेन्द्रशुक्तिमलयलेकपारियात्रा
संज्ञाः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचलाख्याः ॥ ४२ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीं लोकव्यवस्थामाह

भूर्लोकान्ध्रो दक्षिणे व्यवदेशान्तसात्त्वैर्यो यं भुवः
सद्यमेरुः सभ्यः पुण्यैः खेमहः स्याज्जनोतो नान्पानल्हैः
सैस्तपः सत्यमन्यः ॥ ४३ ॥ स्पष्टं ॥

यदिदमुक्तं तत्सर्वं पुराणाश्रितं इदानीं दिग्ब्यव
स्थितिमाह

लङ्कापुरे ऽर्कस्य यदोदयः स्यात्तदादिनार्धं यम
कोटिपूर्या अधस्तदासिद्धपुरे ऽस्तकालः स्याद्रौमकेरात्रि
दलं तदेव ॥ ४४ ॥

यत्रोदितो र्कः किल तत्र पूर्वा तत्रापरा यत्र गतः
प्रतिष्ठा तन्मत्स्यतो न्ये च ततोखिलानामुदक्स्थितो मेरु
रिति प्रसिद्धं ॥ ४५ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीं विशेषमाह

अथोज्जयिन्याः कुचतुर्यभागे प्राच्यां दिशि स्याद्य
मकोटिरेव ततश्चपश्चान्नभवेदवन्ती लङ्कैवतस्याः ककु
भिप्रतीच्यां ॥ ४६ ॥

तथैव सर्व्वत्र यतोहि यत्स्यात्प्राच्यां तत स्तन्नभवे
त्प्रतीच्यां निरक्षदेशादितरत्र तस्मात्प्राचीप्रतीच्या च
विचित्रसंस्थे ॥ ४७ ॥

इष्टप्रदेशान्मेरोरभिमुखीमुत्तरां दिशं निश्चलां कृत्वा
निरक्षामिमुखीं दक्षिणां च निश्चलां कृत्वा तन्मत्स्यात्प्रा
च्यपरासाध्या एवं यत्प्राच्यग्रे चिह्नं भवति ततः पुन
रुत्तरां दक्षिणां च साधयित्वा यावत्प्राच्यपरा साध्यते
तावत्पूर्व्वरेखायां न पतति उत्तरायाश्चलितत्वात्प्राच्य
पराचलिताभवतीत्यर्थः शेषं सुगमं इदानीं चक्रभ्रमण
व्यवस्थामाह

निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवा नरः पश्यति
दक्षिणोत्तरौ तदाश्रितं खेजलयन्त्रवत्तथाभ्रमङ्गचक्रं
निजमस्तकोपरि ॥ ४८ ॥

उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा खान्न
तमृक्षमण्डलं उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिते स्तदन्तरे
याजनजाः पलांशकाः ॥ ४९ ॥

योजनसंख्याभांशैर्गुणितास्त्वरिधिहताभवन्त्यंशाः
भूमौ कक्षायां वा भागेभ्योयोजनानि च व्यस्तं ॥ ५० ॥

उदग्दिशं याति यथा यथा नर इत्यनन अपसार
योजने रनुपातः सूचितः यदि भूपरिधियोजनैश्चक्रां
शालभ्यन्ते तदा ऽपसारयोजनैः किमिति फलमक्षांशाः
यदिचक्रांशमितपरिधिना भूपरिधिर्लभ्यते तदा
अक्षांशैः किमिति फलं निरक्षदेशस्वदेशयो रन्तरयो
जनानि स्यु श्रेयं स्पष्टं एवं निरक्षदेशास्त्विति चतुर्थांशे
क्विल मेरुः तत्र नवतिः ॥ ५० ॥ पलांशाः अतस्तत्रध्रुवर्च
संस्थानमाह

सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये यास्यं च दैत्या निजम
स्तकोर्ध्वं सव्यापसव्यं भ्रमदक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षिति
जप्रसक्तं ॥ ५१ ॥ स्पष्टं ॥

कृते गोलबन्धे भगोलपरिभाष्येदंशिव्याय दश
येत् इदानीं भूपरिधिमानं प्राक्कथितमपि विशेषार्थं
मनुवदति स्म

प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्तांगनन्दा
व्ययः ॥ ४८६७ । स्तद्धासः कुभुजङ्गसायकभुवः सिद्धां
शकेनाधिकाः । १५८९ । पृष्ठक्षेत्रफलं तथा युगगण त्रिंश
२४

कराष्टाद्वयो । ७८५३०३४ । भूमेः कन्दुकजालवत्कुपरि
धिव्यासाद्वतेः प्रस्फुटं ॥ ५२ ॥

भूव्यासः कुभुजङ्गसायकमितानि योजनानि चतुर्विं
शत्यंशयुतानि । १५८९ । परिधिः सप्ताङ्गनन्दाव्यमितानि
२४

॥ ४८६७ ॥ ब्रह्मोक्तभूव्यासस्य कथं त्वदुक्तादन्यः
परिधिरिति चेदत्रोच्यते । मच्चदयुतादिव्यासार्धप्रक
ल्प्य वृत्तशतांशादपि हृत्क्षविभागस्य ज्योत्पत्तिवि
धिना व्यासाध्या । यत्सङ्ख्या कस्य विभागस्य ज्यातत्स
ह्यया सा गुणिता सतो परिधि भवति । यतः शतांशा
दपिसूक्ष्मांशोवृत्ते समः स्यात् । अतोयुतद्वयव्यासे
॥ २०००० ॥ द्विकाग्वष्टयमर्तुमितः ॥ ६२८३२ ॥ परिधि
रार्यभट्टाद्यै रङ्गीकृतः यत्पुनः श्रीधराचार्यब्रह्मगुप्ता
दिभि र्व्यासवर्गाद्व्यगुणात्पदं भूपरिधिः स्थूलोप्यङ्गी
कृतः समुखार्थं नहि तेन जानन्ति तथा भूपृष्ठक्षेत्र
फलं योजनात्मकं युगगुणत्रिंशकराष्टाद्वयः ॥ ७८५३०
३४ ॥ कथमिदं जातं तदाह परिधिव्यासाद्वतेः प्रस्फुटं
लम्बोक्तस्य नगशिलीमुखवाणभुजङ्गमेत्यादेर्भूपृष्ठफल
स्य दूषणमाह

दुष्टं कन्दुकपृष्ठजालवदिलागोले फलं जन्पितं लब्धे
नास्यशतांशकोपि न भवेद्यस्मात्फलं वास्तवं तत्प्रत्यक्ष
विरुद्धमुद्धतमिदं नैवास्तु वा वस्तुवा हेप्रौढागणका
विचारयत तन्मध्यस्थबुद्ध्याभृशं ॥ ५३ ॥

यत्प्रोक्तं भूपृष्ठफलं तदुष्टं । यतस्तदुक्तफलस्य
शतांशकोपि वास्तवं पारमार्थिकं फलं न भवति ।
अत्यन्तं दुष्टमित्यर्थः । कुतो यत स्तत्प्रत्यक्षविरुद्धं ।
प्रत्यक्षबाधो हि महादूषणं । अथात्मन आदित्याशङ्का
परिहरन्नाह इदं मदुक्तं नैवेद्धतं किन्तु वस्तुपरमार्थः ।
अथवा किं शपथपरिचारेण उद्धतमस्तुवा वस्तुस्तुवा ।
हेप्रौढागणका मध्यस्थबुद्ध्याविचारयत भृशमत्यर्थं अथ
सद्युक्तिः

यत्परिधिर्धर्विष्कम्भवृत्तं कृत्ताकिलांशुकं तेनार्धं
कायते गोले किञ्चिदस्तेवशिष्यते ॥ ५४ ॥

गोलक्षेत्रफलान्तस्मादस्त्रक्षेत्रफलं यतः सार्धद्विगुणि
तासन्नं तावदेवापरे दले ॥ ५५ ॥

एवं पञ्चगुणात् क्षेत्रफलात्पृष्ठफलं खलु नार्धिकं
जायते तेन परिधिर्धर्वं कुतः कृतं ॥ ५६ ॥

वृत्तक्षेत्रफलं यस्मात् परिधिर्धर्वं नयुक्तिमतं दुष्टत्वा
द्रष्टव्यमस्य दुष्टं भूपृष्ठजं फलं ॥ ५७ ॥

गोलपरिधिर्धर्वप्रमाणो यथाव्यासो भवति तथा वस्त्रं
वृत्तं कृत्वा तेन वस्त्रेण गोलेपरिन्ध्यस्त्रेण गोलार्धं

प्रकाशते । वस्तुपरिधेः सङ्कोचात्किञ्चिदस्तेव शेषं भवति
 एवं सति गोलव्यासवृत्तक्षेत्रफलाद्वस्तुवृत्तक्षेत्रफलं सार्द्धं
 द्विगुणितासन्नं भवति तावदेवापरे किलगोलार्धे एवं
 वृत्तक्षेत्रफलात्पञ्चगुणादधिकं पृष्ठफलं कथञ्चिदपि
 न भवति किन्तु न्यूनमेव स्यात् तर्हि तेन लक्ष्णेन
 वृत्तफलं परिधिघ्नं समं ततो भवति गोलपृष्ठफलमि
 ति स्वगणिते कथं परिधिघ्नं कृतं किन्तु वृत्तफलं चतु
 र्धमेव पृष्ठफलं भवति अस्य लक्षोक्तस्य गणितस्य दुष्ट
 त्वात् भूपृष्ठफलमपि दुष्टमित्यर्थः अथ बालावबोधा
 र्थं गोलस्योपरि दर्शयेत् भूगोलं मृन्मयं दारुमयं वा
 कृत्वा तं चक्रकलापरिधिं प्रकल्प्य । २१६०० । तस्य मस्तके
 बिन्दुं कृत्वा तस्माद्विन्दो गोलपणवतिभागेन शरद्वि
 दस्लसंख्येन । २२५ । धनू रूपेणैव वृत्तरेखामुत्पादयेत्
 पुनस्तस्मादेव बिन्दोस्तेनैव द्विगुणस्त्रेणान्यां त्रिगुणे
 नान्यां एवं चतुर्विंशति गुणं यावच्चतुर्विंशतिवृत्तानि
 भवन्ति एषां वृत्तानां शरनेत्रवाहवः । २२५ । इत्यादीनि
 ज्यार्द्धानि व्यासार्धानि स्युः तेभ्योनुपाताद्वृत्तप्रमाणानि
 तत्र तावदन्यवृत्तस्य मानं चक्रकलाः । २१६००० । तस्य
 व्यासार्धत्रिज्या । ३४३८ । ज्यार्द्धानि चक्रकलागुणानि
 त्रिज्याभक्तानि वृत्तमानानि जायन्ते द्वयोर्द्वयोर्ध्वत्त
 योर्मध्ये एकैकं वलयाकारं क्षेत्रं तानि चतुर्विंशतिः
 बहुज्यापक्षे बह्वनि स्युः तत्र मद्दधोवृत्तं भूमिसुपरि
 तनं लघुमुखं शरद्विदस्लमितं लग्नं प्रकल्प्य लग्नगुणं कु

मुखयोगार्द्धमित्येवं पृथक् पृथक् फलानि तेषां फला
नां योगोगोलाद्धपृष्ठफलं तद्विगुणं सकलगोलपृष्ठफलं
तद्व्यासपरिधिघाततुल्यमेव स्यात् अथान्यथा प्रति
पाद्यते ।

गोलस्य परिधिः कल्प्यो वेदपञ्चज्यामितेर्मितः । मुखबुध
गरेखाभि र्यद्दामलके स्तः । १ ।

दृश्यन्ते वप्रकास्तद्वत्प्रागुक्तपरिधेर्मितान् । ऊर्ध्वाधः
कृतरेखाभि र्गोलेवप्रान्प्रकल्प्यतु । २ ।

तत्रैकवप्रकलेवफलं खण्डैः प्रसाध्यते । सर्वज्यैक्यं त्रिभ
ज्यार्धघीनं त्रिज्यार्धभाजितं । ३ ।

एवं वप्रफलं तत्त्यादगोलव्याससमं यतः । परिधि
व्यासघातो गोलेवपृष्ठफलं स्मृतं । ४ ।

अत्राभीष्टे कस्मिंश्चित् ग्रंथे यावन्ति ज्यार्धानि तत्सं
ख्या चतुर्गुणा तन्मितः किल गोले परिधिः कल्प्यः यथा
मलकगोलपृष्ठे मुखबुधगरेखाभिः सहजाभिर्विभक्ता
वप्रका दृश्यन्ते तथाभीष्टे गोलेपृष्ठे मस्तकान्तलगरेखा
भिः कल्पितपरिधिसंख्यान्वप्रकान्प्रकल्प्य एकस्मिन्वप्रेले
फलं साध्यं तद्यथा इह किल धोवृद्धिदेचतुर्विंशतिज्या
र्धानि अतः पञ्चवतिहस्तमितो गोलेपरिधिः कल्पितः
प्रतिहस्तमूर्ध्वाधोरेखाभि स्तावन्तो वप्रकाश्चकृतः तत्रै
कस्य वप्रकस्यार्धे हस्तान्तरे हस्तान्तरे तिर्यगेखाः कृत्वा
ज्यासंख्यानि चतुर्विंशतिखण्डानि कृत्वा तत्र जीवाः पृ

थक्पृथक् त्रिज्याभक्तास्तिर्यकरेखाप्रमाणानि भवन्ति
तत्राधस्तनारेखा हस्तमात्रा उपरितनास्तुज्यावशेन
किञ्चित्किञ्चिन्नूनाः सर्वत्र हस्तमितएवलम्बः लम्बगुणं
कुमुखयोगार्द्धमिति खण्डफलान्यानीयैकीकृतानितद्वप्र
कार्धफलं लद्विगुणमेकस्मिन्वप्रकेफलं भवति तत्साध
नार्थमिदं सूत्रमिदं सर्वज्यैक्यं त्रिभज्यार्धहीनमित्या
दि अत्रसर्वज्यानां शरनेत्रवाहव इत्यादीनामैक्यं
सुरयमकृतवाणतुल्यं । ५४२३३ । एतत्त्रिज्यार्द्धानं जातं
मनुतत्वपञ्चमितं । ५२५१४ । एतत्त्रिज्यार्धभक्तं जातं
मेकवप्रकेक्षेत्रफलं व्याससमं । ३० । ३३ । यत एतावाने
वपण्णवतिपरिधेर्गोलस्य व्यासः स्यात् । ३० । ३३ । परिधि
तुल्यकाश्च वप्रका इति परिधिव्यासघातो गोलपृष्ठ
फलमित्युपपन्नं तथा चोक्तमस्मात्पाटीगणिते वृत्तक्षेत्रे
परिधिगुणितव्यासपादः फलं तत् क्षुण्णं वेदैरुपरिपरि
तः कन्दुकस्यैव जालं गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं
व्यासनिर्घ्नं पडंभिर्भक्तं भवति नियतंगोलगर्भे घनाख्यं
गोलपृष्ठफलस्य व्यासगुणितस्य पडंशोघनफलं अत्रो
पपत्तिः पृष्ठफलसंख्यानिरूपवाहनि व्यासार्द्धतुल्यवे
धानि सूचीखातानि गोलपृष्ठे प्रकल्प्यानि सूच्यग्राणां
गोलगर्भे सम्पातः एवं सूचीफलानां योगो घनफलमि
त्युपपन्नं यत्पुनः क्षेत्रफलमूलेन क्षेत्रफलं गणितं घन
फलं स्यादिति तत्प्रायश्चित्तुर्वेदाचार्यः परमतमुपन्यस्त
वान् इदानीं भूमेः प्रलयभेदौप्रलयांश्चाह ।

वृद्धिर्विधेरन्विभुवः समन्तात्सायोजनं भूभवभूति
पूर्वैः । ब्राह्मेलयेयोजनमात्रवृद्धेर्नाशोभुवः प्राकृतिकोऽ
खिलायाः । ५८ ।

दिने दिनेयन्म्रियते हि भूतैर्देनं दिनं तं प्रलयं
वदन्ति । ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद्ब्रह्म
तनुं व्रजन्ति । ५९ ।

ब्रह्मात्यये यत्प्रकृतिं प्रयान्ति सर्वाण्यतः प्राकृतिकं
कृतीन्द्राः लीनान्यतः कर्मपुटान्तरत्वात् पृथक्क्रियन्ते
प्रकृतेर्विकारैः । ६० ।

ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा मनः संभाधायक्षरौप
रेष्ठे यद्योगिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेतिलय
चतुर्था । ६१ ।

अत्र लयोनानां भूतविनाशः स तु संप्रतं प्रत्यक्षमुत्प
द्यते सदैवं दिनं उच्यते यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसह
स्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मेलय उच्यते
तत्राक्षीणपुण्यपापा एवलोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं
प्रविशन्ति तत्र मुखं ब्राह्मणाः बाह्वन्तरं क्षत्रियाः ऊरु
द्वयं वैश्याः पादद्वयं शूद्राः ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः
सृष्टिं चिन्तयतो भुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वात्
ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति तस्मिन्प्रलये भुवो
योजनमात्रवृद्धेर्विलयः नाखिलायाः अथ यदा ब्रह्मण
आयुपोन्तस्तदायः प्रलयः स मद्या प्रलय उच्यते तत्र

ब्रह्मा ब्रह्माण्डे तत्पांचभौतिके भूर्जले जलं तेजसि ।
तेजो वायौ ॥ वायुराकाशे ॥ आकाशमहद्गारे ॥ अहद्गारो
महत्तत्वे । महत्तत्वं प्रकृतौ । एवं सकलभुवनलोका
अक्षीणपुण्यपापा एवाव्यक्तं प्रविशन्ति यदा भगवान्
सिद्ध्युः प्रकृतिपुरुषौ सोभयति तदा तानि भूतानि
कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेः स्वत एव निःसरन्ति यथाह
श्रीविष्णुपुराणे पराशरा जगदुत्पत्तिकारणं प्रधानका
रणीभूता यतो वैसृज्यशक्तय इति सृज्यशक्तयस्तत्कर्मा
णि तान्येव सृष्टौ मुख्यं कारणं इतराणि निमित्तकारणा
नि अन्यैरप्युक्तं ना भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि
न क्षात्मना भवति कर्मफलोपभोगः काया दिनेत्यादि
अस्मिन्प्रलये ऽखिलाया भुवा नाश इत्यर्थः तथा ज्ञाना
ग्निदग्धाखिलपुण्यपापायोगिनो विषयेभ्यो मनः समा
धाय समाहृत्य तद्गौरुसमाहितं कृत्वा यान्ति देवं त्यज
न्ति अनिवृत्तिं याति स आत्वंतिको लय इति अथ ब्रह्मा
ण्डगोलमाह

भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या ये याद्यधिष्ठगगने
चरचक्रकक्षाः लोकव्यवस्थितिरुपर्युपरिप्रदिष्टा ब्रह्माण्ड
भाण्डजठरे तदिदं समस्तं ॥ ६९ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीमन्योदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वं कथितमपि प्रस
गादनुवदति स्म

कोटिभैर्नखनदपट्क नखभूभूभङ्गजङ्गेन्दुभिः । १८ ।
९१९०६६२०००००००० । ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः

कक्षाभिर्मा योजनैः तद्ब्रह्माण्डकटाक्षसंपुटतटे केचि
ज्जगुर्वेष्टने केचित्प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः । ६३ ।

करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलं
दिनकरकरनिकरनिक्षततमसोनभसः परिधिरुदितस्तैः
। ६४ ।

ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तुनोवाक्येग्रहः कामति योज
नानि यावन्ति पूर्वैरिदितत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्य
मिदं मतं नः ॥ ६५ ॥

प्रमाणशून्यत्वात् प्रयोजनाभावाच्चाक्राभिर्ब्रह्माण्डं
मानं नक्षयितमित्यर्थः ।

इति श्रीभास्कराचार्यविरचित सिद्धान्तशिरोमणौ
गोलवासनाभाष्ये भुवनकोशः ।

‘इदानीं भूमेरुपरिसप्तवायुस्फोधास्तानाह

भूवायुरावहइहप्रवहस्तदूर्ध्वः स्यादुदहस्तदनुसंवह
संशक्य अन्य स्तोपि सुवहः परिपूर्वकोक्षाद्वाहः परा
वहइमे पवनाः प्रसिद्धाः । १ ।

भूमे र्वर्द्धिर्द्वादशयोजनानि भूवायुरचास्त्रुदविद्यु
दाद्यं तदूर्ध्वगो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गतिस्तस्य
तु मध्यसंस्था । २ ।

नक्षत्रकक्षाखचरैः समेतो यस्मादतस्तौ नसमाह

तोऽयं भपञ्चरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजसं प्रवहानि
लेन । ३ । प्रसिद्धमिदं ।

इदानीं ग्रहाणां पूर्वगतिमनुपलक्षितामपि दृष्टान्तेन
घटीकुर्वन्नाह

यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्यापरशीघ्रग
त्या कुलालचक्र भ्रमिवामगत्या यातो नुकीटा इव
भान्ति यातः । ४ ।

इदानीं मध्यगतिवासनां विवक्षुरादौ तावद्भदिन
पूर्वकं रवेः स्फुटसावनदिनमाह

समंभसूर्यावुदितौ किलार्ध्यापष्ट्याघटीनामदितं पुन
र्भरविस्ततः खोदयभुक्तिघातात् खाभ्राष्टभू । १८०० ।
लब्धसमासुभिश्च । ५ ।

समागतासुसंयुतारवेस्तु पष्टिनाडिकाः स्फुटं द्युरात्र
मुद्रमात् द्युभुक्तितश्चतश्चलः । ६ ।

पष्ट्याघटीनां भदिनं सदार्ध्यातङ्गुक्तितुल्यासुयुतं
खरांशोः स्यान्मध्यमं सावनमेवमब्दे तत्संख्यकाभधम
तो निरेका । ७ ।

यदा किमपि नक्षत्रं सूर्यश्च किलसमकालमुदितः नक्ष
त्रोदयवेलायां किमपि नक्षत्रमुपलभ्यते किंतु केवलात्र
युक्तिरुच्यत इति किलशब्दः प्रयुक्तः तस्मात्कालाद्न
तरं नाक्षत्राणां घटीनां पष्ट्या । ६० । तन्नक्षत्रं पुनरुदेति

ततो नन्तरं रविरुदेति सक्रियता कालेन तदर्थमनुपातः
 रविः किल क्रान्तिवृत्ते स्फुटगत्या पूर्वतो गतः यद्यष्टादश
 शतानि राशिकलाः स्वाद्यासुभिरुद्गच्छन्ति तदा स्फुट
 गतिकलाः कियद्विरिति एवं लब्धा सुभिर्भोद्यानन्तरं
 रवेरुदयः अतएव नाक्षत्राः षष्टिषटिका स्तैर्लब्धासुभि
 रधिकाः रवेः स्फुटं सावनमक्षोरात्रं भवति तच्चाक्षोरात्रं
 चलप्रत्यक्षमन्यादृक्प्रत्यक्षं गत्यन्यत्वात् प्रतिमासं राश्यु
 दयान्यत्वाच्च यत्पुनः षष्टिषटिकाभिर्मध्यमभुक्तितुल्या
 सुयुताभिः सावनंद्युरात्रमुच्यते तन्मध्यमं यतोऽब्दान्ते या
 यन्ति स्फुटसावनानि तावन्त्येव मध्यमानि स्युः गतीना
 मुदयानां च ह्रासवृद्धौ सुल्यत्वात् तत्कथं नित्यं
 रविगतिलिप्तासमासुभिः सहितोभाक्षः सावनाक्षोभव
 तीति लक्षादिभिरुक्तं स्यादेतत् यदि विपुवन्मण्डले
 रविः पूर्वतो याति तर्हि विपुवन्मण्डलस्यैका कला एके
 नासुनोदेति तदा रविगतिलिप्तासमासुभिरिति वक्तुं
 युज्यते तन्न युक्तं रविः क्रान्तिवृत्तेन याति तत्र मेपरा
 शोः कला अष्टादशशतानि । १८०० । गगनभूधरपङ्कच
 न्नमितै रसुभिः । १६६० । रुद्गच्छन्ति अन्यस्थान्यै रिति ग
 तिकलानामनुपातेनासवः कर्तुं युज्यन्ते एवं कृते सति
 स्फुटमक्षोरात्रं भवति यत्तै रुक्तं तन्मध्यममेव एवं वर्ष
 मध्ये यायन्ति स्फुटसावनानि तावन्त्येव मध्यमानि स्युः
 तत्संख्याकाभिमतो निरेकेति यावतो भध्रमाजातास्तत्सं
 ख्यकोनासतीसावनदिवससंख्या भवति यतो रविः

पूर्वतो गच्छन्नेकं परिवर्तं गतः अतस्तस्योदयसंख्या
एकोनेत्युपपद्यते इदानीं वर्षमध्ये सावनसंख्यामाह

पंचांगरामास्तिथयः खरामाः सार्धद्विदस्ताः कुदिना
द्यमब्दे अस्यार्कमासोर्कलवः प्रदिष्टः । ३० । स्त्रिंशद्दिनः
सावनमास एव । ८ ।

एकस्मिन् सौरवर्षे पञ्चषष्ठ्यधिकत्रिंशती । ३६५ ।
मिताः सावनदिवसाः पञ्चदश । १५ । नाडिकाश्च त्रिंश
। ३० । त्यलानि च सार्धानि द्वाविंशति । २२ । ३० । विंश
लानि एषा मुपपत्ति मध्यगतिभाष्ये कथितैव अस्या
र्कवर्षस्य द्वादशांशोऽर्कमासो भवतीति युक्तं सावन
मासः सु सावनानां त्रिंश । ३० । तैव भवति इदानीं
चंद्रमासमाह

कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भचक्रं विवरेण
गत्योः मासः सचंद्रोऽयमाः कुरामाः पूर्णेप । २८ ।
। ३१ । ५० । व स्तत्कुदिनप्रमाणं । ८ ।

दर्शान्ते किलशशीरविणायुक्तो भवति ततो द्वावपि
पूर्वतो गच्छतः तयोः शशी शीघ्रगत्वान्प्रत्यक्षं गत्यंतरेणा
ग्रतो याति एवंगच्छत्क्रकला । २१६०० । तुल्यमंतरं
यदाग्रतो याति तदा रविणा योगमेति तयोः कालयो
रंतरालं चंद्रमासः तत्प्रमाणमनुपातेन चंद्रार्कयोर्मध्य
गती आदौ सस्यक् सावयवे कृत्वा यदि गत्यंतरेणैकं
कुदिनं । १ । लभ्यते तदा चक्रकलातुल्येनांतरेण कियं

तोत्यनुपातेन चान्द्रमासेकुदिनानि लभ्यन्ते एकोनत्रिंशदेकत्रिंशद्वटिकाः पंचाशत्यलानि । २८ । ३१ । ५० । इत्युपपन्नं इदानीमधिमासोपपत्तिमाह

चान्द्रो न सौरेण हतानु चान्द्रादवाप्तसौरैर्दृश्यैर्दलाढ्यैः । ३२ । १६ । मासैर्भवेच्चान्द्रमसोधिमासः कल्पेपि कल्या अनुपाततोतः । १० ।

सौरान्मासादैन्दवः स्यान्नीयान्यस्मात्तस्मात्संख्यातेधिकाः स्युः । चान्द्राः कल्पे सौरचान्द्रांतरे ये मासास्तज्जैस्तेधिमासाः प्रदिष्टाः । ११ ।

अत्र द्वितीयश्लोकस्तावत् प्रथमं व्याख्यायते सौरात् मासादैन्दवो मासो यतोऽलघुतरः कारणात् कल्पे सौरमाससंख्याया चान्द्रमाससंख्याधिका भवति यथा धान्यराशिमाने ऽष्टसेतिकाक्षरमितेः षट्सेतिकाक्षरमितिरधिका भवतीति बालैरपि बुध्यते यावन्त चान्द्रमासाः कल्पे ऽधिका भवन्ति तत्संख्या ऽधिमाससंख्या तज्जैः कल्पिता तत्रकियत् सौरैरेको धिमासो भवतीति युक्तिरुच्यते चान्द्रे न सौरेण हतानु चान्द्रादिति सौरमासकुदिनेभ्य चान्द्रमासकुदिनेषु गोधितेषु श्रेष्ठं दिनस्थाने पूर्णमधश्चतुष्पञ्चाशत्षटिकाः सप्तविंशतिपलानि सावयवानि । ० । ५४ । २७ । ३१ । ५२ । ३० । एकस्मिन् सौरमास इदं सौरचान्द्रांतरं कुदिनात्मकं युगस्थादेरुपर्येकस्मिन्दर्शान्ते प्राप्ते एकचान्द्रमासः पूर्णस्तदनंतरं

चतुःपञ्चाशत्घटिकाभिः सावयवाभिर्मध्यमार्कस्य वृष
भसंक्रान्तिस्तत्र रविमासः पूर्णस्ततोऽन्यस्मिन्दर्श
ने प्राप्तेऽन्यश्चान्द्रमासान्तः ततो दर्शान्तादुपरि द्विगु
णाभिस्ताभिरेव घटीभिर्मिथुनसंक्रान्तिः एवं त्रिगु
णचतुर्गुणादिभिः कर्कटादिसंक्रांतयो भवन्ति एवं
संक्रांतिरग्रतोऽग्रतो याति पुनः दर्शान्तं प्राप्नोति तदा
गतचान्द्रमासेभ्यः सौराएकोनाभवन्ति यदा संक्रान्ति
दर्शान्तमतिक्रम्याग्रतो याति तदानुपातेन यावन्तः
सौरा भवन्ति तावद्भिरेकोधिमासः तत्राऽनुपातः यद्य
नेन सौरचान्द्रांतरेण कुदिनात्मकेन ।०। ५४। २७। ३२।
एकः सौरमासो भवति तदा चान्द्रमासान्तः पातिभिः
कुदिनैः । २८। ३१। ५०। कियंत इतिफलं सूर्यमासाः
। ३२। १५। ३१। २८। ४७। अथ च युगाधिमासैर्युग
सौरमासा लभ्यन्ते तदैकेन किमिति फलमेतावन्त एव
सौरमासा लभ्यन्ते एतावद्भिः सौरमासैरेकश्चान्द्रमासो
धिको भवति अतएवाधिमासस्य चान्द्रत्वं कलोपि
कल्प्याऽनुपाततोत इति सुगमं इदानीमवमोपपत्ति
माह ।

शशांकमासेनितसावनेन त्रिंशत्घृतास्तब्धदिनैस्तु
चान्द्रैः रुद्राशकोनावधिरसैः क्षयाच्चः स्थात्सावनेतश्च
युगेनुपातात् । १२ ।

युगे चान्द्राणां सावनानां च दिनानां यदन्तरं तान्य

वमानि अत एकस्मिन्मासे चान्द्रसावनांतरं कुदिनात्म
कं गृहीतं स च दिवसाः पूर्णमष्टाविंशतिघटिकाः दशपा
नीयपलानि च । ० । २८ । १० । इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे
त्रिंशत्तिथ्यात्मके कुदिनात्मकमवमखंडं यद्यनेनत्रिंश
चान्द्राणि दिनानि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैर्नैकेनावमेन
क्रियन्तीति चैराशिकेन लब्धैः सन्द्वांशकोनाश्विरसैः
। ६३ । ५४ । ३२ । एकः क्षयाहो भवति स च सावनः अख
ण्डस्य रूपस्य सावनेष्वाकल्पनात् अतोनुपातात्कल्पेपि
इदानीमधिमासस्य चान्द्रत्वमवमस्यसावनत्वमभिधा
याहर्गणात्कल्पगतमानयितुं विलोमविधिना यान्यवमा
न्यानीतानि ये चाधिमासा स्तेषां विशेषमाह

सौरैभ्यः साधिता स्ते चेदधिमासा सादैन्दवाः चेद्वा
ज्जैभ्यः सादा सौरा स्तेष्वेवं तद्वशात्तथा । १७ ।

सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रैभ्यः साधितानि चेत् साव
नेभ्यस्तु चान्द्राणि तेष्वेवं तद्वशात्तथा । १८ ।

यथाहर्गणानयने सौरैभ्यश्चान्द्रान् साधयितुं ये ऽधि
मासा आनीयन्ते ते चान्द्रा स्तेष्वेवं च चान्द्रं यदि चान्द्रै
भ्यः सौरान् साधयितुं तदा सौरा स्तेष्वेवमपि सौरं
एवं चान्द्रैभ्यः सावनानि साधयितुमवमान्यानीयन्ते
तदा तानि सावनानि यदि सावनेभ्यश्चान्द्राणि कर्तुं
तदाचान्द्राणिस्तु साध्यत्वं भवन्तीत्यर्थः तेष्वेवमपि

तद्वशात् अभिमतद्युगणादवमै र्द्वितादित्यादिना ऽह
र्गणात् कल्पगतमानीतं तदा सावनेभ्योऽवमान्यानीता
नि तानि चान्द्राणि चन्द्रदिवसेभ्यो धिमासाःसाधिता
स्ते सौरा स्तुक्केषं तद्वशादित्यर्थः अधिमासस्य चान्द्रत्वे
सौरत्वे चाऽधिमासशेषंतुल्यमेव स्यात् किन्तु एकत्र
विदिनानि द्वेदः अन्यत्र चान्द्राणि एवमवशेषस्यापि
तुल्यत्वमेव एकत्र चन्द्रदिनानि अन्यत्र कुदिनानि द्वेदः
अधिमासा ऽवमशेषयोरिष्टजातित्वं प्रकल्प्य मतिमङ्गि
श्चन्द्रार्कानयनानि कृतानि तत्रये जडा स्ते वासना
पर्यालोचयन्ते भ्रमन्ति इदानीं विशेषः प्रश्नाध्याये

अहर्गणस्यानयनेर्कमासा सैत्रादिचान्द्रै र्गणकान्वि
ताः किं कुतोधिमासावमशेषकेचत्यक्तो यतः सावयवो
नुपातः । १५ ।

अस्यप्रश्नस्योत्तरमाह

दर्शावधिस्यान्ध्रमसेहि मासः सौरस्तु संक्रात्यवधिर्य
तोतः दर्शाग्रतःसंक्रमकालतःप्राक् सदैव तिष्ठत्यधिमा
सशेषं । १६ ।

दर्शांततोयाततिथिप्रमाणैः सौरैस्तु सौरादिवसाः समे
ताः यतोऽधिषेपोत्थदिनाधिकास्ते त्यक्तं तद्वशादधि
मासशेषं । १७ ।

तिथ्यंतद्वर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषं

त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्थान्तिथ्यंतकाले युगषोडश्या
तः । १८ ।

मध्यममानेन यावत्प्रमाणाया तदन्ते चान्द्रमासान्तः
मध्यमार्कस्य यस्मिन्दिने संक्रांति स्तत्र संक्रान्तिकाले
रविमासान्तः तयो रविचन्द्रमासान्तरयो रन्तरेयावत्प्र
स्थितयः सावयवा स्ताअधिमासशेषतिययः यतः सौर
चान्द्रान्तरमधिमासाः अर्द्धगणानयने गताब्दा रवि
गुणा स्ते सौरा मासाजाताः अत स्तेषुचैवादिचान्द्र
तुल्या सौरा एवमासायोजिता स्ते संक्रात्यवधयो जाता
स्तेषु त्रिंशद्दशेषु गततिथितुल्याः सौरा एव दिवसा यो
जिताः सौरचान्द्रान्तरेणाधिका जाता सादन्तरमधिमा
सशेषदिनानि भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् अतो धिमा
सशेषदिनान्येभ्यः शोधानि अथ चाधिमासानयने ऽनु
पातलब्धै रधिमासैर्दिनीकृतैस्तद्वेषदिनैश्च युक्ताः सौ
राश्चा चान्द्राश्च भवितुमर्हन्ति एवमचाधिमासशेष दि
नानि चेत्थाणि तत्रशोधानि अतःकारणादधिमास
शेषं त्यक्त्वा अथावमशेषत्यागकारणमुच्यते तिथ्यन्तान
न्तरं यावतीभि र्घट्टीभिः सूर्योदयस्ता अवमशेषघटिकाः
यत चान्द्रसावर्णांतरमवमानि यदावमशेषं न त्यज्यते
लब्धा ऽवमै रवमशेषघटिकाभिश्च नो ॥
तदा तिथ्यन्ते सावनो अथ च . . .
यावधिः साध्यः तिथ्यन्ता ॥ न . . .

सन् उदयावधि भवति अतोवमशेषेत्यक्तो स्वसः सूर्यो
दयावधि भवति । अथोदयान्तराख्यकर्मापपत्तिमाह

अर्द्धगणो मध्यमसावनेन कृतश्चलत्वात्स्फुटसावन
स्य । तदुत्थखेटा उदयान्तराख्यकर्माङ्गवेनोनयुताः
फलेन । १६ ।

लङ्कोदयेस्य नक्षत्रास्तथाद्यै र्यतोऽन्तरान्तश्चलमल्पकंच
योयमर्द्धगण आनीतः स मध्यमसावनेनैव कुतः स्फु
टसावनस्य चलत्वान् तथाविधेनानुपातेन स्फुटो नाया
तीत्यर्थः युगादेरारभ्य वर्तमानरविवर्षादेः प्राक् या
वान् मध्यमसावन स्तावानेव स्फुटसावनः स्यात् किंतु
रविवर्षादेरूर्ध्वं यावान्मध्यमसावनस्तावान्नस्फुटः अत
स्तदुत्थखेटा उदयान्तराख्यकर्माङ्गवेन फलेनोनयुताः
सन्तो लङ्कोदयेस्य नान्यथा लङ्कायां भास्करोदये मध्या
ह्नित्यदन्यै रक्तं तदसत् । अथोदयान्तरकर्माह

मध्यार्कभुक्ता असवो निरञ्चे ये ये चमध्यार्ककलास
मानाः । १७ ।

तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तत् द्युपिंडयोः स्याद्विवरं
गतिर्गन् । हतं द्युरावाप्तमिराप्रलिप्ता होनाग्रहा श्वेदस
वोष्पकाः स्युः । १८ ।

तदन्यथाद्यास्त निजोदयै श्रेष्ठक्तासपूर्वं विहितं

तदानीं कृतं तथा स्याच्चरकर्ममिश्रं कर्मग्रहाणामुदयां
तराख्यं । २२ ।

सायनांशेन रविणा मेघादेरारभ्य ये भुक्ताराशय
स्वात्मवर्धिने ये निरक्षोदयासवो गगनभ्रधरषट्क
चन्द्रा । १६७० । इत्यादय स्तोषामैक्यं कृत्वाभुज्यमान
राशेर्ये भुक्तभागा स्नास्तदुदयास्तुभिः संगुण्य त्रिंशता
। ६० । विभज्यं चन्धासवोपि तत्र क्षेप्याः एवं मध्यार्कभुक्ता
सकस्युः भदिनान्तादूर्ध्वं तावत्स्वात्मकेकाले संक्राया
मध्यमस्यार्कस्योदयः तत्काले हि ग्रहाः साध्याः अथ
चाहर्गणेन ये सिद्धा स्ते मध्यमार्ककलामिते ऽस्वात्मके
काले भदिनान्तादूर्ध्वं जाताः अतोऽस्वर्णा कलानां च
यदन्तरं तेनार्कोदयोत्तरितः अतस्तदुदयान्तराख्यं
कर्मोच्यते तैरन्तरास्तुभिर्ग्रहगतिं संगुण्यार्कसावनाष्टो
रात्रास्तुभिः । २१६५८ । विभज्य चन्धकलाग्रहे षट्पणं
कायाः यदि कलाभ्यो सवोष्पकाः स्युः अन्यथाधनं यदि
तु स्वदेशोदयैर्मध्यमार्कभुक्तानसूनानीयेदं कर्मकृतं
तदौदयिकानां ग्रहाणां चरकर्मोपि कृतं स्यात् यदि तु
स्फुटार्कभुक्तानसूनस्वोदयास्तुभिरानीयेदं कर्मकृतं त
दौदयांतरभुजांतरचरकर्माणि त्रीण्यपि कृतानि स्युः
तर्हि कथमिदमुदयांतराख्यं कर्मोद्यैर्न कृतं तदाह
यतोऽन्तरं तच्चलमप्येकं च वर्षचरणांतेषु चतुर्व्यपि अंत
राभावः तन्मध्येऽन्तरस्य वृद्धिश्चै । इदानीं देशांतर
स्वरूपमाह

येनेन लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरौदये
स्युः । देशान्तरं प्रागपरं तथान्यद्याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञ
मुक्तं ॥ ५२ ॥

ये उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जाता
स्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः स्युः तच्च देशान्तरं
द्विविधं एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तं
तच्च तावत्पूर्वापरमाह

यत्तद्भोजयिनीपुरोपरिकुसुचेत्रादिदेशान् स्पृशन्
हृत्तं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ।
आदौ प्रागुदयोपरत्रविषये पश्चाद्वि रेखोदयात् स्यात्त
स्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्फुल्लं ॥ ५३ ॥

लङ्काया मेरुपर्यन्तं नीयमाना रेखा उज्जयिनी
कुसुचेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती याति सा मध्यरेखेत्युच्यते
रेखायां यदार्कोदयः सात्कालात्पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति
रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशे ऽर्कोदयः तदन्तर
कालः स तदन्तरयोजनैः स्पष्टभूवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते
यदि स्फुटपरिधियोजनैः पटि । ६० । घटिका लभ्यन्ते
तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमिति चैराशि
केन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते मध्यगत्याऽथचानीता
नाद्यस्ताभिरनुपातः यदि घटीषट्शायहस्य गति
कला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति अथयो
जनैरेवाऽनुपातः स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा

तदानीं कृतं तथास्याचरकर्ममिश्रं कर्मग्रहाणामुदयां
तराख्यं । २२ ।

सायनांशेन रविणा मेपादेरारभ्य ये भुक्ताराशय
स्वात्मबंधिनो ये निरक्षोदयासवो गगनभूधरपट्क
चन्द्रा । १६७० । इत्यादयः स्तेषामैक्यं कृत्वाभुज्यमान
राशेर्ये भुक्तभागा स्नास्तदुदयास्तुभिः संगुण्य चिंशता
। ६० । विभज्य लब्धासवोपि तत्र लेप्याः एवं मध्यार्कभुक्ता
सवःस्युः भदिनान्तादूर्ध्वं तावत्सत्वात्मकेकाले लंकायां
मध्यमस्यार्कस्योदयः तत्काले हि ग्रहाः साध्याः अथ
चाक्षर्गणेन ये सिद्धा स्ते मध्यमार्ककलामिते ऽस्वात्मके
काले भदिनान्तादूर्ध्वं जाताः अतोऽस्त्रनां कलानां च
यदन्तरं तेनार्कोदयोन्तरितः अतस्तदुदयान्तराख्यं
कर्माच्यते तैरन्तरास्तुभिर्ग्रहगतिं संगुण्यार्कसावनाच्चो
रानास्तुभिः । २१६५८ । विभज्य लब्धकलाग्रहे कृष्णं
कायाः यदि कलाभ्यो सवोत्पकाः स्युः अन्यथाधनं यदि
तु स्वदेशोदयै मध्यमार्कभुक्तानसूनानोयेदं कर्मकृतं
तदौदयिकानां ग्रहाणां चरकर्मापि कृतं स्यात् यदि तु
स्फुटार्कभुक्तानसूनस्त्रोदयास्तुभिरानीयेदं कर्मकृतं त
दौदयांतरमुजांतरचरकर्माणि वीण्यपि कृतानि स्युः
तर्हि कथमिदमुदयांतराख्यं कर्माद्यै न कृतं तदाह
यतोऽन्तरं तच्चलमस्यकंच वर्षचरणांतेषु चतुर्व्यपि अंत
राभावः तन्मध्येऽन्तरस्य वृद्धिर्ज्ञेया । इदानीं देशांतर
स्वरूपमाह

येनेन लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये
स्युः । देशान्तरं प्रागपरं तथान्यद्यास्योत्तरं तच्चरसंज्ञं
मुक्तं ॥ ६२ ॥

ये उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जाता
स्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरोदयिकाः स्युः तच्च देशान्तरं
द्विविधं एकं पूर्वापरमन्यद्यास्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तं
तच्च तावत्पूर्वापरमाह

यत्तद्भोज्ययिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्
सूत्रं मेसगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ।
आदौ प्रागुदयोपरत्रविषये पश्चाद्दि रेखोदयात् स्यात्त
स्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्फुटं ॥ ६३ ॥

लङ्काया मेरुपर्यन्तं नीयमाना रेखा उज्जयिनी
कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती याति सा मध्यरेखेत्युच्यते
रेखायां यदार्कोदयः सत्कालात्पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति
रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशे ऽर्कोदयः तदन्तर
कालः सतदन्तरयोजनैः स्पष्टभूवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते
यदि स्फुटपरिधियोजनैः पट्टि । ६० । घटिका लभ्यन्ते
तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमिति चैराशि
केन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते मध्यगत्याऽथवा नीगा
नाशस्ताभिरनुपातः यदि घटोपस्थाश्चक्षुः शक्ति
कला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटोभिः किमिति अथवा
जनैरेवाऽनुपातः स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा

देशान्तरयोजनैः किमिति फलकलाः प्रागृणं यतस्तत्रा
दाबुदयः पद्याद्वनं यतस्तत्र रेखेदयादनन्तरमर्को
दय इत्युपपन्नं। इदानीं भूगोलेस्फुटपरिधिप्रदेशं स्फुट
तानुपातं चाह

स्वदेशमेवन्तरयोजनैर्यत्तत्त्वांशजैर्मैरुगिरेः समन्तान्
वृत्तं स्फुटो भूपरिधिर्यतः स्यान्निज्यादृतो लम्बगुणः
कृतोस्मात् ॥ २४ ॥

स्वपुरस्य मेरुगर्भस्य चान्तरे यावन्ति योजनानि
तावन्ति लम्बांशजानि यतो निरक्षदेशस्वपुरान्तरयो
जनान्यक्षांशजानि भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तमित्युप
पद्यत इत्यर्थः तैर्लम्बांशजैर्योजनैर्मैरुगिरेः समन्ताद्य
वृत्तमुत्पद्यते स स्फुटो भूपरिधिः यो मध्यपरिधिः पठितः
स निरक्षदेशोपरि अयन्तु स्वपुरोपरि अतः किञ्चिन्मूढो
भवति अयं तदानयनं मध्यपरिधेरभीष्टनिज्यातुल्यं
व्यासार्धं प्रकल्प्य तस्मिन्व्यासार्धे स्वपुरेयावती लम्बज्या
तावत् स्फुटपरिधेरव्यासार्धं भवितुमर्हति अतस्तेन चैरा
शिकं यदि त्रिज्याव्यासार्धे मध्यमः परिधिर्लभ्यते तदा
लम्बज्यामिते क इतिफलं स्फुटपरिधिरित्युपपन्नं।

इति श्रीभास्कराचार्ये सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये
मध्यगतिवासनाध्यायः ।

अत्र ग्रन्थसंख्या । १७५ । इदानीं गोलं विचतुरादौ
ज्योतिषिकथने कारणमाह

पटो यथा तन्नुभि रूर्ध्वतिर्यक् रूपै निबद्धोत्र तथैव
गोलः । दोः कोटिजीवाभिरमुग्रवक्तुं ज्योत्यप्तिमेव प्रथमं
प्रवक्ष्ये ॥ १ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीं जीवाक्षेत्रसंस्थानं तावदाह ॥

इष्टात्रिज्यासाश्रुति दोर्भुजज्या कोटिज्या तद्वर्गवि
श्लेषमूलं । दोः कोट्यंशानां क्रमज्ये पृथक्क्ते त्रिज्या
शुद्धे कोटिदोरुत्क्रमज्ये ॥ २ ॥

ज्याचापमध्ये खलुबाणरूपा स्यादुत्क्रमज्यात्रिभूमौ
विकायाः । वर्गार्धमूलं शरवेदूभागजीवाततः कोटि
गुणोपि तावान् ॥ ३ ॥

त्रिभुज्यकार्धं खगुणांशजीवा तत्कोटिजीवाखरसां
शकानां । क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाहसन्तदध्वांशक
शिंजिनीस्यात् ॥ ४ ॥

त्रिज्योत्क्रमज्यानि हते दलस्य मूलं तदध्वांशकशिं
जिनीया । तस्याः पुनस्तद्वलभागकानां कोट्यकोट्यंश
दलस्य चैवं ॥ ५ ॥

एवं त्रिपदसूर्यजिनादिसंख्या अभीष्टजीवाः सधिया
विधेयाः । त्रिज्योत्पवृत्ते भगणाङ्किते वा ग्राह्या अभीष्टा
विगण्य जीवाः ॥ ६ ॥ •

अत्र त्रिज्योत्पवृत्ते भगणाङ्किते वेत्येतदन्त्यवृत्त
स्योत्तरार्धमादौ व्याख्यायते ज्योत्पत्तावभीष्टा त्रिज्या

कल्प्यते समाया भूमौ त्रिज्यामितागुलेन नृत्रेण वृत्तं
 विलिख्य दिगङ्कितं चक्रांशकैश्चङ्कितं कृत्वा तत्रैक
 स्मिन्नेकस्मिन्वृत्तचतुर्थांशे नवतिर्नवतिर्भागा भवन्ति
 ततो यावन्ति ज्यार्धानि कार्याणि तावद्भिर्विभागैरेकैकं
 वृत्तचतुर्थांशं विभज्य तत्र चिह्नानि कार्याणि तद्यथा
 यत्र चतुर्विंशतिजीवाः साध्यास्तत्र चतुर्विंशतिर्भवन्ति
 एवं द्वितीयचतुर्थांशेषु ततोदिकचिह्ना दुभयतश्चिह्न
 द्वयोपरि गतं स्वरं ज्यारूपं भवति एवं चतुर्विंशतिर्ज्या
 भवन्ति तासामर्धानि ज्यार्धानि तत्प्रमाणान्यङ्गुलैर्मित्वा
 ग्राह्याणि ॥

अथादितोव्याख्यायते । यादृष्टत्रिज्या स कर्णः
 कल्पः यामुजज्या स भुजस्तयोः कर्णभुजयोर्वर्गान्तर
 पदं कोटिः कोटिज्येत्यर्थः तत्र येभुजकोटिज्येते भुज
 कोट्यंशानां क्रमज्ये ज्ञातव्ये भुजज्या त्रिज्यातो याव
 दिशोध्यते तावत्कोट्यंशानामुत्क्रमज्यावशिष्यते एवं
 कोटिज्योना त्रिज्या भुजांशानामुत्क्रमज्या स्यात् ।

अथोत्क्रमज्यास्थानन्दर्शयति तत्र पूर्वलिखिते वृत्ते
 चिह्नयोदुपरिगतं स्वरं किञ्चज्या तदुपरि तयोश्चिह्नयो
 र्मध्ये यद्वृत्तखण्डं तच्चापं धनुः चापमध्यस्य ज्यामध्यस्य
 च यदन्तरं बाणाकारं सोत्क्रमज्येतुच्यते त्रिभमैर्विका
 या इत्यग्रे सम्बन्धः एवं साधारण्येन ज्यात्वेन दर्शयित्वा
 ऽयनिर्दिष्टांशानां गणितेन ज्यानयनं त्रिभमैर्विकाया

यद्वर्गार्धस्य मूलं सा पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्या स्यात्
तस्या यावत्कोटिज्या साध्यते तावत्तावत्येव भवति
यतस्तत्र कोट्यंशा अपि पञ्चचत्वारिंशत् । अत्रोप
पत्तिः त्रिज्या भुजस्त्रिज्या च कोटिः तद्वर्गयोगदं
वृत्तान्तः समचतुरस्रस्य भुजः स्यात् सैव नवतिभा
गानां ज्या तदर्थं ग्राह्यं अतोवर्गयोगस्य चतुर्थंशः
कृतस्तदेव त्रिज्यावर्गार्धमतस्तन्मूलं शरवेदभागज्ये
त्युपपन्नं । अथ त्रिंशद्भागानां ज्या त्रिज्यार्धमिता
स्यात् तस्याः कोटिज्या षष्टिभागानां ज्या स्यात् अत्रो
पपत्तिः वृत्तान्तः पातिसमपडस्रस्य भुजोव्यासार्धमितः
स्यादिति प्रसिद्धं गणितेपि कथितं अतस्त्रिज्याद्वं त्रिंशत्
भागज्येत्युपपन्नं अतः प्राग्बहुक्लमज्याषष्टिभागज्य
योना त्रिज्या एकराशेरुत्क्रमज्या सा कोटिरूपिणी
क्रमज्या भुजरूपिणी तदग्रयोर्निबद्धद्वयं तत्कर्णः
तत्त्रिंशत्भागानां ज्यारूपं अतस्तदर्थं पञ्चदशभा
गानां ज्यार्धमित्युपपन्नं एवं सर्वत्र तदर्थंशकशिंजि
नीनामुपपत्तिर्ज्ञेया ।

अथ प्रकारान्तरेण तदार्धंशकशिंजिनीमाह त्रिज्यो
त्क्रमज्यानिहतैरित्यादि । अस्योपपत्तिः तत्राद्याक्षरचिह्नै
र्बीजप्रकारेण कथ्यते तत्रोत्क्रमज्योना त्रिज्या किल
कोटिज्या तस्या वर्गोऽयं उव । १ । उत्रिभा । २ । त्रिव । १ ।
अनेनोना त्रिज्याकृतिर्दोर्ज्याकृतिः स्यात् उव । २ ।
उत्रिभा । ३ । अयं क्रमज्यावर्गः उत्क्रमज्यावर्गयुतो

जातः उविभा । २ । अस्य चतुर्थभागः । उविभा । १ ।
 अस्य मूलं यादृशं अतउक्तं विज्योत्क्रमज्यानिर्दिष्टे
 रित्यादि एवं तस्या अप्यन्यातदर्धांशकशिजिनीति एवं
 कोटिज्याया अपि यावदभिमतखण्डानि स्युः तद्यथा
 यत्र चतुर्विंशति खण्डानि तत्र राशेर्ज्या ऽष्टमं ज्या
 खण्डं । ८ । तत्कोटिज्या षोडशं । १६ । शरवेद्भागज्या
 द्वादशं । १२ । अस्मात् खण्डत्रयात्कथितप्रकारेण चतु
 र्विंशतिखण्डान्युत्पद्यन्ते तत्राष्टमात्तदर्धांशकशिजिनी
 चतुर्यं । ४ । तत्कोटिज्याविंशं । २० । एवं चतुर्थात् द्वितीयं
 । २ । द्वाविंशच्च । २२ । द्वितीयात्प्रथमं । १ । त्रयोविंशच्च
 २३ । एवं दशमचतुर्दशपञ्चमैकोनविंशसप्तमसप्तदशै
 कादशत्रयोदशानीत्यष्टमात् । १० । १४ । ५ । १८ । ७ ।
 १७ । ११ । १३ । अथ द्वादशात् पष्ठाष्टादशतृतीयैक
 विंशनवमपञ्चदशानि । ६ । १८ । ३ । २१ । ८ । १५ ।
 त्रिज्या चतुर्विंशमिति । २४ । अतोवशिष्टा ज्योत्पत्ति
 मग्रे वक्ष्यामः । इदानीं स्पष्टीकरणेफलस्योपपत्तिमाह
 भूमेर्मध्ये खलु भवत्यस्यापि मध्यं यतः स्याद्यस्मिन्नुत्ते
 भ्रमति खचरो नास्य मध्यं कुमध्ये । भूस्थोद्गटानच्च
 भवत्ये मध्यतुल्यं प्रपश्ये तत्प्राक्तजैः क्रियत इदमतद्दोः
 फलं मध्यखेटे ॥ ७ ॥

यदेतत् भपञ्जरेऽश्विन्यादीनां भानी चलयं तद्भूमेः
 समन्ता त्सर्वत्र तुल्येन्तरे वर्तते यतस्तस्य मध्यं कुमध्ये
 अथ यस्मिन्नुत्ते ग्रहो भ्रमति तस्य मध्यं कुमध्येन तत्

भूमेः समन्तात्समानान्तरं नेत्यर्थः अतोभूस्थो द्रष्टा भव
लये मध्यमस्थाने ग्रहं न पश्यति किन्त्वन्यत्र पश्यति
तयोर्भवलये यदन्तरं तत् ग्रहस्य फलमित्यर्थादुक्तं
भवति । अतउक्तं तस्मात्तज्जैः क्रियत इह तद्दोः फलं
मध्यखेटइति एवमेकेनैव श्लोकेन संक्षेपाद्देयकसर्व
स्वमुक्तेदानीं किञ्चित्सर्वविस्तरं क्वाचान्प्रत्याह ।

पूर्वापरायतायान्तु भित्तावुत्तरपार्श्वके । दर्शयेद्विष्य
बोधार्थं लिखित्वा क्देयकं सुधीः ॥ ८ ॥

नाद्यापीदं सम्यगस्माभिर्ज्ञायतइति शिष्यैरुक्ते आ
चार्यआह पूर्वापरायतायामित्यादि स्पष्टार्थं ॥ इदानीं
कालविलम्बेन प्रतारणपरं वाक्यमिति ज्ञात्वा शिष्यैः पुनः
पृष्टः सन्नाह ।

दिव्यं ज्ञानमतीन्द्रियं यद्यपिभिर्ब्राह्मणवसिष्ठादिभिः
पारम्यैवशाद्रहस्यमवनीं नीतं प्रकाश्यं ततः । नैतद्देपि
कृतघ्नदुर्जनदुराचाराचिरावासिनां स्यादायुःसुकृतक्षयो
मुनिकृता सीमामिमामुज्जतः ॥ ९ ॥ स्पष्टार्थं ॥

इदानीं विलिख्य क्देयकमाह ।

त्रिभज्यकासंमितकर्कटेन कक्षाख्यवृत्तं प्रथमं वि
लिख्य । तन्मध्यतो मध्यमखेटभुक्ति तिथ्यंशमानेन महीं
सुवृत्तां ॥ १० ॥

कक्षाख्यवृत्ते भगणाङ्किते च दत्वोच्चखेटौ क्रियतो

यरेखा । कुमध्यतुङ्गेपरिगाविधेया तिर्यक् ततोऽन्या
सुधिया कुमध्ये ॥ ११ ॥

उच्चोन्मुखीमन्त्यफलज्यकाच्च दत्वा कुमध्या दिलिखे
तदग्रे । त्रिभज्ययैव प्रतिमण्डलाख्यं सैवोच्चरेखा
त्वपरा ऽत्र तिर्यक् ॥ १२ ॥

तुङ्गेर्ध्वरेखा खलु यत्र लग्ना तत्रोच्च मस्तिन्नप्रति
मण्डलेपि । ततोविलोमं खलु तुङ्ग भागैर्मेषादिरस्मा
त्त्वचरोनुलोमं ॥ १३ ॥

देयस्तदुच्चान्तरमत्र केन्द्रं दोर्ज्योच्चरेखा खगयोश्च
मध्ये । तिर्यक्स्थरेखाखगयोस्तु कोटिः सोर्ध्वाधरावाङ्ग
गुणस्तुतिर्यक् ॥ १४ ॥

भित्तेरुत्तरपार्श्वे बिन्दुं कृत्वा तस्माद्विन्दो स्त्रिज्या
मितेन कर्कटेन घृत्तं विलिखेत्तत्कलावृत्तं यस्य
ग्रहस्य द्वेयकं विलिख्यते तस्य मध्यमभुक्तिपञ्चदशां
शेन तस्मिन्नेव बिन्दौ यद्वृत्तं क्रियते सा भूः लम्ब
नावनतिदर्शनर्यामियं भूः अन्यथा बिन्दुरेवभूः क
ल्प्यते तत्कलावृत्तं चक्रांशैरङ्गं तत्रेष्टस्थाने मेषादिं
प्रकल्प्य तस्मान्मध्यमग्रहं उच्चं च दत्वा तदग्रयो
श्चिन्हे कार्ये भूम्युच्चयोरुपरि गता रेखा कार्यासोच्च
रेखा अथ भूमध्ये उच्चरेखाजनितमत्स्येन तिर्यग्रेखा
ऽन्याकार्या । अथ ग्रहस्यान्त्यफलज्यामितं सूत्रं भूमध्या
दुच्चरेखायां दत्वा तदग्रचिन्हात् त्रिज्यामितेनैव

कर्कटकेन यद्वृत्तं विलिख्यते तत्प्रतिमण्डलं तत्रापि
सैवोच्चरेखा किन्तु तन्मध्ये न्या तिर्यग्रेखा कार्य्या प्रति
मण्डलमपि चक्रांशै रङ्गं अथोच्चरेखा उपरिनीय
माना यत्र लगति तत्र प्रतिमण्डलेषु च कल्पं । तस्मा
दुच्चराशिभागान्विलोमतो गणयित्वा तदग्रे मेषादिः
कल्पः । ततोयष्टोनुलोमं देयः तत्र ग्रहोच्चयोरन्तरं
केन्द्रं उच्चरेखाया स्तिर्यग्ग्रहगामिनी रेखा सा दीर्घ्या
प्रतिमण्डलमध्ये या तिर्यग्रेखा तदग्रहयोरन्तरं कोटि
ज्यासा किलोर्ध्वरूपा भवति । इदानीं फलानयन इति
कर्तव्यतोपपत्तिमाह ॥

मध्यस्थरेखे किल वृत्तयोर्ये तदन्तरालेन्यफलस्य
जीवा । तदूर्ध्वतः कोटिगुणो मृगादौ कर्क्यादिकेन्द्रे
तदधोयतः स्यात् ॥ १५ ॥

अतस्तदैक्यान्तरमत्र कोटि दीर्घ्या भुजस्तत्कृति
योगमूलं । कर्णः कुमध्यप्रतिमण्डलस्थरेखान्तरे स्पष्ट
खगो हिदृश्यः ॥ १६ ॥

कक्षाख्यवृत्ते श्रुतिखत्रसक्ते फलं च मध्यस्फुटखेट
मध्ये । मध्ये ग्रगे स्पष्टखगादृणं तत्पृष्ठस्थिते संक्रियते
ततश्च ॥ १७ ॥

तयोः कक्षावृत्तप्रतिवृत्तयो र्मध्यस्थेये तिर्यग्रेखे तयो
रन्तरं सर्व्वत्रान्त्यफलज्यातुल्यमेव स्यात् अतोन्त्यफल
ज्यायादुपरि प्रतिवृत्तस्य कोटिज्या मृगादौ केन्द्रे

भवति कर्क्यादौ तु तदधः अतः कोटिज्यान्त्यफलज्ययो
 र्योगवियोगौ कृतौ तथा कृते सति कक्षामध्यगतियर्थ
 ग्रंखाऽवधेः स्फुटा कोटि भवति कोटितलकुमध्ययो
 रन्तरं दोर्ज्या समुजः तत्कोटिवर्गेकपदं कर्ण इत्युप
 पन्नं। कर्णानाम ग्रहकुमध्ययोरन्तरसूत्रं तत्सूत्रं कक्षा
 मण्डले यत्र लग्नं तत्र स्फुटोग्रहः स्फुटमध्ययोरन्तरं
 फलं तच्च मध्यग्रहात् स्फुटे ग्रहेऽधिके धनमूने कृष्णं
 क्रियत इत्युपपन्नं। एवं मन्दफलेन मन्दस्फुटः
 शीघ्रफलेन स्फुटः स्यात्॥ इदानीं मन्दस्फुटं मध्यमं
 प्रकल्प्य शीघ्रफलं यत्साध्यते नदुपपत्तिमाह ॥

मध्योहि मन्दप्रतिमण्डले स्वे मन्दस्फुटो द्राक् प्रति
 मण्डले च। भ्रमत्यत यच्चलकर्मणीह मन्दस्फुटो मध्य
 खगः प्रकल्प्यः ॥ १८॥

मन्दकर्मपूर्वकं शीघ्रकर्मैत्येतत् स्पष्टार्थं इदानीं
 मञ्जोपपत्तिमाह ॥

धमन् ग्रहः स्वे प्रतिमण्डले नृभिः स यत्र कक्षावलये
 विलोक्यते स्फुटोहि तत्रास्य फलोपपत्तये प्रकल्पितं
 तुङ्गमिहाद्यसूरिभिः ॥ १९ ॥

यः स्यात्प्रदेशः प्रतिमण्डलस्य दूरे भुव स्तस्य कृतोच्च
 संज्ञा। सोऽपि प्रदेशः स्थलतीति तस्मात्प्रकल्पिता तुङ्ग
 गतिर्गतिज्ञैः। २० ॥

उच्चाङ्गपङ्कान्तरितं च नीचं मध्यस्वनीचोच्चसमो

यदास्यात् । कक्षास्थमधोपरिकर्णसूत्र पातात् स्फुटो
मध्यसमस्तदानीं ॥ २१ ॥

उच्चदेशात्क्रमेणचलितस्य फलप्रवृत्तिर्दृश्यते अतः
स्तुङ्गं कल्पितं शेषं स्पष्टं मध्यगतिवासनायां च सविस्तर-
मुक्तं इदानीमन्यदाह

उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे नीचस्थितः स्यान्निकटे
धरित्याः । अतोऽणुबिम्बः पृथुलश्च भाति भानोस्तथा
सन्नसुदूरवर्ती ॥ २२ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीमन्यद्वक्तुं प्रकारान्तरमाह ।

उक्तामयैषा प्रतिवृत्तभङ्गा युक्तिः पृथक् औत्तरसं-
भ्रमार्थं । स्पष्टीकृते स्तां पुनरन्यथाहं नीचोच्चवृत्तस्य
च वक्षि भङ्गा ॥ २३ ॥

इह किल स्पष्टीकरणयुक्तिः प्रतिवृत्तभङ्गा मयोक्ता
अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभङ्गा वक्षि इदानीं तां भङ्गि-
माह ।

कक्षास्थमध्यग्रहचिह्नतोय वृत्तं लिखेदंत्यफलज्यया
तत् । नीचोच्चसंज्ञं रचयेच्च रेखां कुमध्यतो मध्यखगो-
परिस्थां ॥ २४ ॥

कुमध्यतो दूरतरे प्रदेशे रेखायुते तुङ्गमिहप्रकल्प्यं ।
नीचं तथासन्नतरेयतिर्यङ् नीचोच्चमध्ये रचयेच्च
रेखां ॥ २५ ॥

नीचोच्चवृत्ते भगणाङ्किते ऽस्मिन्मान्देविलोमं निज

केन्द्रगत्या । शैघ्येऽनुलोमं भ्रमति स्वतुङ्गादारभ्य मध्य
द्युचरोच्चि यस्मात् ॥ २६ ॥

अतोयथोक्तं मृदुशीघ्रकेन्द्रं देयं निजोच्चात् द्युचरस्त
दग्रे । दोर्ज्याश्चरेखावधिखेटतः स्थान्तिर्यक्स्थरेखा
वधिकोटिजीवा ॥ २७ ॥

प्राप्त्यत्कलावृत्तं चक्रांशं कितं कृत्वा तत्र मध्यग्रश्च
च दत्त्वा ग्रहचिह्नेत्यफलज्याप्रमाणे नान्यद्वृत्तं लिखेत्
तन्नीचोच्चवृत्तसंज्ञं । अथ भूमध्यात्ग्रहोपरिगता रेखा
किञ्चिद्दीर्घा कार्या सान्नोच्चरेखा नीचोच्चवृत्ते भूमे
दूरतरे प्रदेशे रेखायुते उच्चं प्रकल्प्यं आसन्ने रेखायुते
नीचं नीचोच्चचिह्नाभ्यां मत्स्यमुप्राद्य तिर्यग्रेखामध्ये
कार्या तस्मिन्वृत्ते केन्द्रगत्योच्चस्थानादारभ्य मध्यग्रश्च
भ्रमति मान्देविलोमं शैघ्येऽनुलोमं अतः कारणान्मन्द
केन्द्रमुच्चादिलोमं देयं शीघ्रकेन्द्रमनुलोमं तदग्रे ग्रहः
अत्रापि ग्रहोच्चरेखान्तरे दोर्ज्या ग्रहतिर्यग्रेखयोरन्त
रेकोटिज्या इदानीं कर्णानयनं फलञ्चाह ।

ये केन्द्रदोःकोटिफले कृते ते नीचोच्चवृत्ते भुजकोटि
जीवे । त्रिज्योर्ध्वतः कोटिफलं मृगादौ कर्णादिकेन्द्रे
तदधो यतः स्यात् ॥ २८ ॥

अतस्तदैक्याकारमत्रकोटिर्दोर्दोः फलं भूग्रहमध्य
सूत्रं । कर्णोऽथमध्यग्रहकर्णमध्ये फलं धनणं तदिचोक्त
वच्च ॥ २९ ॥

पूर्वाह्नं सुगमं कक्षावृत्ते व्यासार्द्धं किल त्रिज्या त्रिज्या
 आदुपरिकोटिफलं यतो मृगादौ केन्द्रे भवति कर्क्या
 दौ तु तदधः अतस्तदैक्यान्तरं सप्तकोटिः तस्मिन्
 व्यस्ये भुजफलमेव बाहुः भूग्रहान्तरं कर्णः दोःकोटिवर्गै
 क्यपदमिति प्रसिद्धं अत्रापि प्राप्स्यत्कक्षावृत्ते कर्णसूत्र
 सक्ते स्फुटो ग्रहः स्फुटमध्ययोरन्तरं फलमित्यादि ।
 इति नीचोच्चवृत्तभङ्गिः । अथमिष्टभङ्गिमाह ॥

मन्दोच्चतोऽग्रे प्रतिमण्डले प्राक् ग्रहोऽनुलोमं निज
 केन्द्रगत्या । शीघ्रादिलोमं भ्रमतीव भाति विलम्बितः
 पृष्ठत एव यस्मात् ॥ ३० ॥

नीचोच्चवृत्ते पुनरन्यथा ते तस्यानुलोमप्रतिलोम
 याने । एका गतिः सा प्रतिभानमन्यत्प्राज्ञैः फलार्थं
 प्रविकल्पितं तत् ॥ ३१ ॥

भङ्गिद्वयं चेत्लिखितं विमिश्रं वृत्तद्वये पृथक् यथोक्त
 दत्तः । नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगे भवत्यवश्यं द्युचरस्त
 दानीं ॥ ३२ ॥

यथा भवेत्तैलिकयन्त्रमध्ये काष्ठभ्रमो गो भ्रमतो
 विलोमः । नीचोच्चवृत्तभ्रमणं तथान्यत्स्याद्गच्छतोऽपि
 प्रतिमण्डलेन ॥ ३३ ॥

ग्रहः पूर्वगत्या प्रतिमण्डलेनैव भ्रमति यदेतन्नीचो
 च्वृत्तं तत्प्राज्ञैर्गणकैः फलार्थं कल्पितं तत्र प्रति
 मण्डलगतैर्विलोमं ग्रहो गच्छन्निव प्रतिभाति कथं

तत्र विलोमगतिः प्रतिभाति तत्र दृष्टान्तः यथा तैलिकयन्त्रमध्ये तिलपीडनार्थमूर्ध्वकाष्ठं प्रक्षिप्यते तस्य यथा गोभ्रमादिपरीतो भ्रमः तत्र गौः किलापसव्यं भ्रमति तदूर्ध्वकाष्ठं तथा भ्राम्यमाणमपि स्वाङ्गेन सव्यं भ्रममुत्पादयति एवं नीचोच्चवृत्ते भ्रमणं विपरीतमिव प्रतिभाति शेषं स्पष्टं । इति मिश्रमङ्गिः । इदानीं मन्दशीघ्रकर्मादयेन स्फुटत्वे कारणमाह ।

मध्यगत्या स्वकक्षारख्यवृत्ते व्रजेन्मन्दनीचोच्चवृत्तस्य मध्यं यतः । तद्वृत्तौ शीघ्रनीचोच्चमध्यं तथा शीघ्रनीचोच्चवृत्ते स्फुटः खेचरः ॥ ३४ ॥

शीघ्रनीचोच्चवृत्तस्य मध्यस्थितिं ज्ञातुमादौ कृतं कर्म्ममानन्दन्ततः । खेटबोधाय श्रेष्ठमिथः संश्रितेमानन्दश्रेष्ठे चित्तेनासकृत् साधिते ॥ ३५ ॥

नीचोच्चवृत्तभङ्गिपर्यालोचनयैव परिणमतीतिस्रष्टार्यं । इदानीं मन्दकर्माणि कर्णः किंनकृत इत्याशङ्कोत्तरमाह ।

स्वल्पान्तरत्वान्मृदुकर्माणीह कर्णः कृतोनेति वदन्ति केचित् । त्रिज्योद्धृतः कर्णगुणः कृतोपि कर्णे स्फुटः स्वात्परिधिर्यतोत्र ॥ ३६ ॥

तेनाद्यतुल्यं फलमेति तस्मात्कर्णः कृतोनेति च केचिदूचुः । नाशङ्कनीयं न चलेकिमित्थं यतो विचित्रा फलवासना च ॥ ३७ ॥

इह कर्णेन यत्फलमानीयते तदेव समीचीनं यन्मन्द
कर्मणि कर्णेन न कृतं सत् स्वल्पान्तरत्वात् मन्दफलानि
हि स्वल्पानि भवन्ति तदन्तरं चातिस्वल्पमिति केषा
ञ्चित्यक्तः ब्रह्मगुप्तेन कारणमाह त्रिज्याभक्तः परिधिः
कर्णं गुणइत्यादिमन्दकर्मणि मन्दकर्णतुल्येन व्यासा
र्धेन यदुक्तमुत्पद्यते तत्कक्षामण्डलं तेन ग्रहो गच्छति
यो मन्दपरिधिः पाठपठितः स त्रिज्यापरिणतः अतो
सौ कर्णव्यासार्धे परिणाम्यते ततो नुपातः यदि त्रिज्या
वृत्तेऽयं परिधिस्तदा कर्णवृत्ते क इति अत्र परिधेः
कर्णो गुणस्त्रिज्याद्वर एवं स्फुटपरिधिस्तेन दोर्ज्यागुण्या
भाशैर्भाज्या । ३६० । ततस्त्रिज्यया गुण्या कर्णेन भाज्या
एवं सति त्रिज्यातुल्ययोः कर्णतुल्ययोः च गुणद्वरयोः
सुल्यत्वान्नाशे कृते पूर्वफलतुल्यमेव फलमागच्छतीति
ब्रह्मगुप्तमतं । अथ यद्येवं परिधेः कर्णेन स्फुटत्वं तर्हि
किं शीघ्रकर्मणि न कृतमित्याशङ्क्य चतुर्वेद आह ।
ब्रह्मगुप्तेनान्येषां प्रतारणपरमिदमुक्तमिति तदसत्
चले कर्मणीत्यं किं न कृतमिति नाशङ्कनीयं यतः फल
वासना विचित्रा शुक्रस्यान्यथा परिधेः स्फुटत्वं भौम
स्यान्यथा तथा किं न बुधादीनामिति नाशङ्क्यं अतो
ब्रह्मोक्तिरत्र सुन्दरा इदानीं नतकर्मवासनामाह ।

प्राक्पश्चात्पतिमण्डलस्थखचरं द्रष्टाकुमध्यस्थितः
कक्षार्थं खलु यत्र पश्यति नतं नोतत्र भूपृष्ठगः । मध्या
न्हे तु कुमध्यपृष्ठगनरौ तुल्यं यत्र पश्यत स्तेनोक्तं

नतकर्मलम्बनविधौ या युक्तिरत्रापि सा ॥ ३८ ॥ स्पष्ट ॥

-इदानीं गतिफलाभावस्थानमाह ।

कक्षामध्यगतिर्यत्रेखाप्रतिवृत्तसम्पाते । मध्येवगतिः
स्पष्टा परं फलं तत्र खेटस्य ॥ ३९ ॥

कक्षावृत्तमध्ये या तिर्यक्रेखा तस्याः प्रतिवृत्तस्य
चयः सम्पातस्तत्र मध्येवगतिः स्पष्टा गतिफला
भावात् किञ्च तत्र ग्रहस्य परमं फलं स्यात् यत्र
ग्रहस्य परमं फलं तत्रैव गतिफलाभावे न भवितव्यं
यतः अद्यतनश्चस्तनग्रहयोरन्तरं गतिः फलयोरन्तरं
गति फलं ग्रहस्य गतेर्वा फलाभावस्थानमेव धनर्ण
सन्धिः यत्पुनर्लक्षोक्तं मध्येव गतिः स्पष्टा वृत्तद्वययोग
गेद्युचरद्गति तदसत् नहि वृत्तद्वययोगे ग्रहस्य परमं
फलं । इदानीं ग्रहस्य वक्रत्वं केद्यके यथाशीघ्रं दृश्यते
तदर्थमाह ।

वंशोद्भवाभिः प्रतिमण्डलाद्यं कृत्वा शलाकाभि र्दि
यथोक्तं । प्रचाल्य तुष्टं खचरं च गत्या वक्रादिसर्वं
खलु दर्शयेद्वाक् ॥ ४० ॥

वंशशलाकाभि श्वेद्यकं कृत्वा तत्राद्यतनस्फुटग्रह
स्थानं चिह्नयित्वा द्वितीयदिने उच्चं ग्रहं च उच्चव
शान्नेषादिच्च प्रकस्थान्यतस्फुटग्रहस्थानं चिह्नं
तत्पूर्वचिह्नात् यदि पृष्ठगतं तदा वक्रा गति र्ज्ञेया ।
इदानीं केन्द्रसंज्ञास्फुटकक्षाच्चाह ।

वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तं केन्द्रं यद्येष्वन्तर
मुच्यतेतः । यतोन्तरे तावतितुङ्गदेशावीचोच्चवृत्तस्य
सदैव केन्द्रं ॥ ४१ ॥

यच्चस्य कक्षाचलकर्णनिम्नी स्फुटाभवेद्वासदलेन
भक्ता । तद्वासखण्डान्तरितः कुमध्यात्स भ्राम्यते हि
प्रवहानिलेन ॥ ४२ ॥

श्लोकद्वयमपि स्पष्टं । इदानीं भुजान्तरकर्मापपत्तिमाह ।

मध्यमार्कोदयात्माक्स्फुटार्कोदयः स्यादण्ये तत्फले
स्वे यतो नन्तरं । तेन भास्वत्फलोत्थास जातं क्षयः स्फुल्लं
युक्तियुक्तं निरुक्तं यद्ये ॥ ४३ ॥ स्पष्टं ॥

स्फुटगतौ व्याख्यातश्च । इदानीं क्क्षेद्यकोपसंहारेण
गणकप्रज्ञां वर्णयन्नाह ।

ये दर्भगर्भाग्रधियोन्न तेषां स्याक्क्षेद्यकार्यः परमाणु
रूपः । येन्ये जडाः कुण्डधियश्च तेषां स्यादिन्द्रवज्राहत
पक्षतुल्यः ॥ ४४ ॥

इन्द्रवज्राहतपक्षः पर्वतस्तत्तुल्य ऋक्षेद्यकार्यो जडानीं
इन्द्रवज्राकन्दश्च क्वचित्तं शेषं स्पष्टं ।

इति श्रीमहेश्वरोपाध्यायसुनश्रीभास्कराचार्यविर
चिते सिद्धान्तशिरोमणौ गोत्राध्याये वासनाभाष्ये
मिताक्षरे क्क्षेद्यकाधिकारः ।

अत्र ग्रन्थसंख्या । २४० । इदानीं गोलबन्धाधि
कारमाह ।

सुसरलवंशशलाकावल्लयैः श्लक्ष्णैः सचक्रभागाद्वैः ।
 रचयद्गोलं गोले शिथिले चानेक्यनैपुण्ये गणकः ॥ १ ॥ स्पष्टं ॥
 अथ गोलबन्धमाह ।

कृत्वा दौ ध्रुवमष्टिमिष्टतद्व्याप्तृज्जीं सुवृत्तां ततो
 यष्टीमध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः ।
 बध्नीयात्क्षिसौम्यशुक्रतपना रेज्यार्किभानां दृढान्
 गोलांस्तत्परितः स्रष्टौ च नल्लिकासंस्थौ खड्गगोल
 कौ ॥ २ ॥

आदौ सारदारुमयो यष्टिं कृत्वा तदर्धस्थाने तत्र
 प्रोक्तां पृथ्वीं स्रष्ट्वा शिथिलां च विधाय तस्या बहि
 श्चन्द्रादीनां गोलान् यष्ट्या स च दृढान् बध्नीयात् तेषां
 बहि नल्लिकासंस्थौ खड्गगोलकौ इति साधारण्ये
 नोक्तां । इदानीं सविशेषमाह ।

पूर्वापरं विरचयेत्क्षममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च विदि
 शोर्वलयद्वयं च । ऊर्ध्वाधरेव मिष्टवृत्तचतुष्कमेतदा
 वेष्ट्य तिर्यगपरं चित्तिजं तदर्धं ॥ ३ ॥

एकं पूर्वापरमन्यदयाम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयं च
 दृढं वृत्तचतुष्टयं ऊर्ध्वाधोद्वयमात्रेभ्य तदर्धं वृत्तं
 चित्तिजाख्यं निवेशयेत् अत्र याम्योत्तरवृत्ते उत्तरक्षिति
 जादुपरि पलाशान्तरे एकं ध्रुवचिह्नं कार्यं दक्षिण
 क्षितिजादधोऽन्यत् । इदानीमुक्तमण्डलमाह ।

पूर्वापरक्षितिजसङ्क्रमयो विक्षिप्तं याम्ये ध्रुवे पल

सर्वैः क्षितिजादधस्थे । सौम्ये कुजादुपरितोत्तलवै ध्रुवे
तदुन्मण्डलं दिननिशोः स्यवृद्धिकारि ॥ ४ ॥

समवृत्तक्षितिजयो र्यौ पूर्वापरौ सज्यातौ तयो ध्रुव
चिह्नयो च सत्तां यन्निवध्यते तदुन्मण्डलसंगं दिन
रात्र्योर्वृद्धिचयौ तदग्नेन भवतः इदानीं विपुलम्
ण्डलमाह ।

पूर्वापरस्वस्तिकयो र्विलग्नं खस्वस्तिकादक्षिणतो
त्तभागेः । अधस्तैरुत्तरतोऽक्षितश्च षष्ठ्यात्र नाडी
बलथं विदध्यात् ॥ ५ ॥

तयोरेव पूर्वापरसज्यातयो र्विलग्नं तथा याम्योत्तर
वृत्ते खस्वस्तिकादक्षिणतः अधः स्वस्तिकादुत्तरतोऽक्षां
शान्तरे यद्वृत्तं निवध्यते तद्विपुषद्वृत्तं इदानीं दृष्ट्वाण्ड
लमाह ।

ऊर्ध्वाधरस्वस्तिककीलयुग्मे प्रोतं स्रथं दृग्बल्यं
तदन्तः । कृत्वा परिभ्राम्य च तत्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छ
ति यत्र यत्र ॥ ६ ॥

खस्वस्तिके चाधः स्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा
तयोः प्रोतं स्रथं दृग्बल्यं कार्यं तत्तु पूर्ववृत्तेभ्यः
किञ्चिन्नूनं कार्यं यथा खगोलान्तर्भ्रमन्ति यद्येकएव
ग्रहस्तदैकमेव दृष्ट्वाण्डलं यो यो ग्रहो यत्र यत्र
वर्तते तस्य तस्योपरीदमेव परिभ्राम्य विन्यस्य दृग्ज्या
शंकादिकं दर्शनीयं अथवा पृथक् पृथगष्टौ दृष्ट्वा

‘ण्डलानि रचयेत् तत्राष्टमं विचित्रभलघ्नस्य तच्च दक्षेप
मण्डलं अथ विशेषमाह ।

ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्मारचये
त्तथाष्टौ । दक्षण्डलं विचित्रभलघ्नकस्य दक्षेपवृत्ताख्य
मिदं वदन्ति ॥ ८ ॥

व्याख्यातमेवेदं इदानीमेवं खगोलमुक्त्वा दृग्गोलमाह

बध्वाखगोले नलिकाद्वयं च भ्रुवद्वये तन्नलिकाख्य
मेव । बहिःखगोलादिदधोत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु
वक्ष्यमाणं ॥ ८ ॥

भगोलवृत्तैः सञ्चिताः खगोलाः दृग्गोलसंज्ञोपमम
ण्डलादौ । दिगोलजातं खलु दृश्यते च क्षेत्रं हि दृग्गोल
मतेति वदन्ति ॥ ९ ॥

तस्मिन्खगोले भ्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बध्वा तन्नलि
काधारमेव खगोलाद्वहिरङ्गुलत्रयान्तरे दृग्गोलं
रचयेत् कथितैः खगोलवृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः
क्रान्तिविमण्डलाद्यै र्यो निबध्यते स दृग्गोलः कथ
्यमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह दिगोलजातमित्यादि
यतोऽष्टाङ्गुलसमंशं कायलक्षेत्राणि दिगोलजातानि
भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमिलितै स्तान्युत्पाद्यन्ते भिन्न
गोलबन्धे ‘सम्यङ् नोपलक्ष्यन्त इति दृग्गोलः कृतः ।
इति खगोलदृग्गोलबन्धौ । इदानीं भगोलबन्धमाह ।
याम्योत्तरलिनिजवस्तुदृढं विदध्यादाधारवृत्तं युगलं

ध्रुवयष्टिवह् । पञ्चदशमत्र सममण्डलवत्तृतीयं नाद्या
कथं च विषुवदल्यं तदेव ॥ १० ॥

यथा खगोले क्षितिर्जं याम्योत्तरं च तदाकारम
परमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपर्यन्यत्तृतीयं
सममण्डलाकारं घटीपञ्चा चाद्धितं कार्यं तन्नाडी
वृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं च । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह ।

क्रान्तिवृत्तं विधेयं ग्रहाङ्गं भ्रमत्यत्र भानुस्यभार्धे
कुभाभानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेप
पाताश्च तत्स्थानकान्यङ्गयेत् ॥ ११ ॥

अथान्यत्तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेपादिं प्रकल्प्य
• द्वादशराशयोक्ताः तत्क्रान्तिवृत्तसंज्ञं तस्मिन्वृत्ते रवि
भ्रमति तथारवे भार्धाक्षरे भूभाच तथा तत्र क्रान्ति
पातो मेपादे विलोमं भ्रमति तथा ग्रहाणां विक्षेप
पाताः प्रस्फुटाः विलोमं भ्रमन्ति अतः क्रान्तिपाता
दीनां स्थानानि तत्राङ्गानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य
निवेशनमाह ।

क्रान्तिपाते च पाताङ्गपङ्क्तान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं
विदध्यादिदं पाततः प्राक्चिमे सिद्धभागै रुद्रगदक्षिणे
तैश्च भागैर्विभागेपरे ॥ १२ ॥

क्रान्तियातचिन्हात् पङ्क्तेः न्तरेन्यच्चिन्हं कार्यं ते चिन्हे
नाडीवृत्तेन संसक्ते कृत्वा पातचिन्हादयत स्त्रिभेन्तरे
नाडीवृत्ताद्भागचतुर्विंशत्या उत्तरतो यथा भवति

स्थमेव दर्शनीयं अथ वाऽत्र भगोले यदपमंडलं तस्या
धोधस्तन्निवदैः सूत्राधारैर्बध्वा शनैश्चरादीनां कक्षा
दर्शनीयाः एवं विधं भगोलं यष्ट्यान्दृढं बध्वा यष्ट्य
ग्रयोः प्रान्ते ननिकादये निबद्धौ खगोलदृग्गोलौ कृत्वा
भगोलभ्रमणं दर्शयेत् ।

इति श्रीमद्देशरोपाध्यायसुतश्रीभास्कराचार्यविरचिते
सिद्धान्तशिरोमणौ गोलभाष्ये गोलबन्धाधिकारः समाप्तः ।

अत्रग्रन्थसंख्या । १८० । अथविप्रश्नवासना । तत्रा
दौ चरस्थानमाह ।

उन्नमंडलक्ष्मावलयान्तर्गते दुरात्रवृत्ते चरखंडका
लः । तज्यात्र कुज्याचरशिञ्जिनीस्याद्यासार्षवृत्ते परि
णामिता सा ॥ १ ॥

क्षितिजोन्नमंडलयोर्मध्ये ऽक्षोरात्रवृत्ते वायव्याकालः स
चरखंडकालः तत्रोन्नमंडलादुभयतः चरतुल्येनरेचिन्हे
कृत्वा तयोर्निवद्धत्तस्यार्धं कुज्या सैव त्रिज्यावृत्त
परिणता सती चरज्या स्यादित्यादि त्रिप्रश्नेत्याख्यातं ।
इदानीं लङ्कासदेशाकौदययोरन्तरं चरकालमाह ।

निरक्षदेशे क्षितिजास्थवृत्तमुन्नमंडलं तज्जगुरन्यदेशे ।
खे खे कुजेर्कस्य समुद्रमोक्षाच्चराईमर्कोदययोस्तुमध्ये
॥ २ ॥ स्पष्टार्थं ॥

इदानीं चरफलस्य धनार्णवासनामाह ।

आदौ सदेशेथ निरक्षदेशे सूर्योदयोन्नस्तमयोऽन्य

थातः। ऋणं ग्रहे ऽस्मादुदये स्वमस्तोफलं चरोत्यं रविसौ
स्थगोले । ३ ॥

याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मंडलं स्थितिजा
दधस्तात् । नाद्याक्यादुत्तरयाम्यभागौ गोलस्थ तावु
त्तरयाम्यगोलौ ॥ ४ ॥ सुगमं ।

पूर्वं व्याख्यातं च । इदानीं दिननिशोर्लघुत्व महत्वे
हेतुमाह ।

अतश्च सौम्ये दिवसोमहान्-स्याद्रात्रिर्लघुर्व्यस्तमतश्च
याम्ये । दुरात्रवृत्ते क्षितिजादधस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिन
मानमूर्ध्वं ॥ ५ ॥

सदासमत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मंडलं तत्रकुजाद्यतो
न्यत् क्षितिजादुपरिस्थे ऽक्षोरात्रवृत्तखंडे यावात्काल
स्तावान् दिवसः यावात्सदधस्थे तावती रात्रिरिति
सुगमं इदानींविशेषमाह ।

पट्पष्टिभागाभ्याधिकाः पलांशा यत्राय तत्रास्थ
परो विशेषः ॥ ६ ॥

लंबाधिकाक्रान्तिरुदक्चयावत्तावद्दिनं सन्ततमेव
तत्र । यावच्च याम्यासततं तमिस्त्रा ततश्च मेरौ सततं
समार्धं ॥ ७ ॥

यत्र देशे पट्पष्टे । ६६ । रधिकाः पलांशा स्त्रायं
विशेषः अर्कस्योत्तराक्रान्तिर्यावत्कालं लंबाधिकाभवति
तावत्कालं सन्ततं दिनमेव याम्याक्रान्तिर्यावत् तावत्स

अतिदूरत्वादाप्रलयं रविं पश्यति दिनात्ते रव्या
दीनुपसंहृत्य शेत इत्यर्थः इदानीमुदयवासनामाह ।

यो हि प्रदेशोपममण्डलस्य तिर्यक्स्थितोयात्युदय
तथास्ते । सोऽप्येन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थो नल्पेन सोऽस्मादु
दया न तुल्याः ॥ १६ ॥

य उद्गमे याम्यनतामृगाद्याः स्वस्वापमेनापिनिरक्ष
देशे । याम्याक्षतस्तेऽतिनतत्वमाप्ता उद्यन्तिकालेन
ततोऽल्पकेन ॥ १७ ॥

कर्कादयः सौम्यनताहि येऽत्र ते यान्ति याम्याक्ष
वशाद्वज्रत्वं । कालेन तस्माद्वज्रनोदयं ते तदन्तरे स्वच्च
रखण्डमेव ॥ १८ ॥

विषुवदक्षेरात्रवृत्तानि लङ्काया समपश्चिमगानि
राशिवलयं तु मकरादौ परमक्रान्त्या विषुवन्मण्डला
हक्षिणतो मियुनान्त उत्तरतो लग्नमतस्तिरस्त्रीनं तत्रा
पि मेघः स्वक्रान्त्या महत्या तिरस्त्रीन उदेति अतोऽल्प
कालोदयः वृषभस्तदल्पयात सस्मात्किञ्चिदधिककालः
मिथुनस्तदल्पयातस्तदधिककालः इव निरक्षेपिनसमा
उदयाः । अथ ये मकरादयो याम्येनतास्ते याम्याक्षव
शात् अतिनता उद्गच्छन्ति स्वदेशेतोऽल्पकालोदयाः ये
तु कर्कादयः स्वस्वक्रान्त्या सौम्येनतास्ते याम्याक्षवशा
द्वज्रत्वं गता उद्यन्ति अतस्तिरकालोदयाः लङ्कास्वदे
शोदययोरन्तरान्ते स्वच्चरखण्डमेव भवति यतस्तस्त्विति

जयोरन्तराले चरं । अथ चरखण्डै ह्यनाधिकत्वं गोल
भ्रमणोपरि यथा प्रतीयते तथाह ।

भचक्रपादास्तिथिनाडिकाभिः पृथक् समुद्यति निर
क्षदेशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्णाग्नि
मिताभिरेव ॥ १८ ॥

मेपादे र्मियुनातो नाडीभि स्तिथिमिताभि रुदृत्ते ।
लगति कुजे तदधःस्थे प्रथमं ताभि श्वरोनाभिः ॥ १९ ॥

कन्याताद्वनुपोतस्तिथिमितनाडीभि रुद्वलये । लगति
कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात्ताभिश्चराढ्याभिः ॥ २० ॥

तद्रचितत्रिंशद्भिः कन्यातो वाङ्मयातोवा । चरखण्डै
ह्यनाढ्या स्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः ॥ २१ ॥

क्षितिजे जादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत्सर्वं । उक्त
मनुक्तं चान्यत् शिष्याणां बोधजननार्थं ॥ २२ ॥

उदयवासनास्फुटगत्यध्याये कथितैव इह तु मेपा
दिं क्षितिजे कृत्वा गोलं भ्रमयन् क्रमेण यदुक्तं वक्ष्य
माणं च सर्वं दर्शयेत् तत्र सर्वं दृश्यत इत्यर्थः । अथा
स्तमयानाह ।

योभ्युदेति समयेन येन तत्सप्तमोस्तमुपयाति तेन च ।
राशिर्ह्रस्वमपमण्डलं कुजादर्धमेव सततं यतः स्थितं ॥ २३ ॥

यो राशि र्येन कालेन उदेति तेन तत्सप्तमोस्तं
याति ये मेपादीनामुदया स्ते तुलादीनामस्तमयाः
ये तुलादीनामुदया स्ते मेपादीनामस्तमया इत्यर्थः

यतः अपमवृत्तं क्षितिजादुपरि अर्धमेव भवति अर्धम
धश्च अतो राश्याहृदयमस्तमयश्च गच्छतोऽस्तुल्यकालता
उपपद्यते इदानीं विशेषमाह ।

यत्रलंबजलवाजिनो । २४ । नकास्तत्र नोदयचराद्य
मुक्तवत् । नान्यसंस्थिततयान्ययोर्दिनं येन नैषविषयो
नृगोचरः ॥ २५ ॥

यस्मिन्देशे षट्पट्टि । २६ । भागाधिकः पलस्तत्र केचन
राशयः सदादयाः केचन सदा अस्तमिताः केचन प्राप्ता
दुर्गच्छन्ति अतः स्तत्र यथा कथिता स्तथा उदयान
भवन्ति यावत्सदादितो रवि स्तावदक्षरात्रवृत्तं क्षिति
जं न स्पृशति अक्षरात्रवृत्ते क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं
हि चरं अतः स्तत्र कुज्याग्रचरज्यादिकमसत् शेषं
स्पष्टं इदानीं लग्नशब्दव्युत्पत्त्या उदयास्तमध्यलग्न
स्थानान्याह ।

यत्रलग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृहाद्यमिष्टलग्नमुच्यते ।
प्राचिपश्चिमकुजे ऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दर्शितोत्तरे
। २६ । स्पष्टार्थः । -

अथ लग्नार्थमर्कस्य तात्कालिकीकरणवासनामाह ।
लग्नार्थं मिष्टघटिका . यदि सावना स्ता स्तात्कालि
कार्ककरणेन भवेयुर्गार्हः । आर्क्षोदया हि सदाशीभ्य
इहापनेया स्तात्कालिकत्वमथनक्रियते यदार्हः ॥ २७ ॥

ननु लग्नकरणार्थं या इष्टघटिका स्ताः सावना उत

नाक्षत्राः यदि सावना स्तुर्हि नाक्षत्रा उदयाः कथं
 विसदृशा स्ताभ्यो विशोद्धाः अत स्ताभिर्नाक्षत्राभि
 र्भवितव्यं तथा भोग्यकालसाधनार्थमर्कस्तात्कालिकः
 किं कृतः यत उदयावधि रिष्टघटिका स्तथार्कोदया
 नन्तरमेव राशेर्भोग्याशाः क्रमेणोद्गच्छन्ति अत औद
 यिकार्कस्य भोग्यं गृहीतुं युज्यते न तात्कालिकस्य
 तथा प्रतीत्यर्थं मुदाक्षरणं यत्र किल पञ्चाङ्गुला । ५ ।
 विपुवती तत्र मेपादिगोर्के स्फुटमक्षोरात्रं चतुष्ट्वारिं
 शदसुभिरधिकाः पष्टिघटिकाः । ६० । ७ । २ । अथ उद
 यानन्तरमक्षोरात्रसमे काले । ६० । ७ । २ । यावत्ता
 त्कालिकार्कान्नग्नं साध्यते तावदर्काधिकं स्यान्नसमं
 यावदौदयिकार्कात्क्रियते तावत्सममेव अतोन्वयव्यति
 रेकाभ्यां प्रतीते र्यक्तित सार्कतात्कालिकीकरणमयुक्त
 मिव प्रतिभाति सत्यं अतएवोक्तं लग्नार्थमिष्टघटिका
 इत्यादि अत्र इष्टघटिकाः सावना स्तावदाचार्यै रङ्गी
 कृता स्तासां नाक्षत्रत्वं कर्तव्यं तच्चैवं यथा प्रागुक्त
 स्ताक्षोरात्रसंबन्धिन्यो या गतिकला स्ताः सोदयासुभिः
 सङ्गुण्य राशिकलाभिर्विभज्य फलासुभि रधिकाः साव
 नतुल्या नाक्षत्राः पष्टि । ६० । घटिकाः अक्षोरात्रवृत्ते
 नाक्षत्राः स्युः एवमिष्टघटीसंबन्धिन्यो या गतिकला स्ताः
 सोदयासुभिः सङ्गुण्य राशिकलाभिर्विभज्य फलासव
 स्तासु इष्टघटिकासु सावनासु प्रक्षेप्याः एवं नाक्षत्राः
 स्युः तत औदयिकार्कस्य भोग्यासवः शोद्धाः एवं सत्या

चार्येण लाघवार्थमिष्टघटीसंबन्धिन्यो गतिकला अक
 प्रक्षिप्ताः ततो ये भोग्या भवन्तु औदयिकार्कभोग्यास्तुभ्यो
 न्यूना जातास्ते यावदिष्टघटिकाभ्यः शोध्यन्ते तावत्ता इष्ट
 घटीसंबन्धिगतिकलास्तुभि रधिकाः कृताः स्युः एवं ता
 सां सावनानां नाक्षत्रीकरणार्थमर्कस्य तात्कालिकी
 करणमुपपन्नं ननु यद्येवं तर्हि किं सावना अङ्गीकृत्य
 नाक्षत्रीकरणप्रयासेन किमु नाक्षत्रा एव नाङ्गीकृताः
 सत्यं तदप्युच्यते अत्र त्रिप्रश्नेऽप्यर्थं ग्रहाणां स्वस्वसाव
 नमेवोदितं ग्राह्यं तद्यथा इष्टकाले स्वाहोरात्रवृत्ते यत्र
 ग्रहः स्थितः यत्र च क्षितिजसंग स्तयोरन्तरे यावन्तो
 घटीविभागा स्तावत्यः सावनानाञ्च स्ताहि क्षेत्रविभा
 गात्मिकाः अथ च उदयकाले यत्र स्थितो ग्रह आसी
 तत्कुजमध्ये यावन्त्यस्तावन्त्यो नाक्षत्रा स्तास्तु काल
 विभागात्मिकाः यथापौर्णमासीकरणे चन्द्रस्य असह
 द्विधिनेदिता नाडिका स्ताश्चायार्थं नयुज्यन्ते यत्तु
 कैश्चित् कायार्थमप्यसहद्विधिना आनीता स्तदसत्
 अतएव वक्ष्यति चन्द्रप्रभार्थमसहद्विधिनेदितं यत्कै
 श्चित्कृतं खलु न सप्तदसावनत्वात् जानाति योन
 निपुणं गणितं च गोलं तस्यात्र तन्त्रकरणव्यसनं वृथा
 तदिति कायाक्षेत्रात्मकत्वात्सावनाभि रेव साध्या अथ
 मर्थ स्त्रिप्रश्ने व्याख्यात एव एतत्सावनघटिकाप्रसङ्गा
 ल्लग्नार्थमपि सावना अङ्गीकृता इत्यर्थः इदानीं देश
 विशेषेण राशीन् सदोदिताननुदितां साह ।

व्यंशयुद्धवरसाः । १९ । पलाशका यत्र तत्र विषये
कदाचन । दृश्यते न मकरो नकार्मुकं किञ्च कर्कमि
थुनौ सदोदितौ ॥ १८ ॥

यत्र सांघ्रिगजवाजिसंमिता । १६ । स्तत्र वृश्चिकचतु
ष्टयं न च । दृश्यतेथवृषभाच्चतुष्टयं सर्वदा समुदितं च
लक्ष्यते ॥ १९ ॥

यत्र तेथ नवतिः । २० । पलाशका स्तत्र काञ्चन
गिरौ कदाचन । दृश्यते न भदलं तुलादिकं सर्वदा
समुदितं क्रियादिकं ॥ ३० ॥

अयमर्थं स्त्रिप्रश्ने लंबाधिकाक्रान्तिरुदक्च यावन्ता
वहिनंसन्ततमेव तत्रेत्यादिना सम्यक्कथित एव
यत्र वृश्चिकान्तक्रान्तितुल्यो लंबस्तत्रैते पलाशाः । १६ ।

एकदित्रिराशीनां चराण्यधोऽधः शोधितानितानि च
 रखण्डानि राशीनां पृथक्पृथक् स्वचरार्द्धानि चोच्यंते
 निरक्षोदयासवः गगनभूधरपटक्चन्द्राः । १६७० । इत्या
 दयो यत्र देशे यस्य राशेः स्वचरार्द्धसमाः स राशि
 स्तत्र देशे सदा दृश्य इत्यत्र का युक्तिः अन्यथा
 दृश्यादृश्यं सर्वं युक्तिशून्यमुक्तं यद्येवं तर्हि यत्रपट्
 पट्टिः । १६६ । पलांशा स्तत्र सर्वेषां स्वचरोदयसाम्यं
 स्यात् युगपत्सर्वेषां सदा दृश्यत्वं मेरावपि सदा न घट
 ते कित्त्वन्यत्र अतस्तदसत् अयान्यदूपणमाह ।

पटपट्टिः । १६६ । ३० । सदलालवाः पलभवा यस्मिन्न
 तस्मिन्नुर्नक्त सापि न वृश्चिको न च धटः पंचा
 द्रयो । ७५ । ० । यत्र च । दृश्यः स्यादिति यत्सदा प्रलपितं
 लक्ष्णेन गोले निजे गोलज्ञत्रिलोनितास्त उदिताः
 केनोच्यतां हेतुना ॥ १२ ॥

अत्र त्र्यंशयुक्त्वनवरसा इत्यादिभिर्भविष्यत् । १६८ ।
 १० । ७८ । १५ । रपां स्थाने एते । ११ । १० । त्रिभिस्त्रिभि
 रंशैर्गुणैः केन हेतुना लक्ष्णेन निजगोले पठिताः हेत
 द्गोलज्ञ ततोच्यतां तथा नहि तेषां राशीनां निरक्षो
 दयसमानि स्वचरखण्डानि तत्र चराण्यपि तान्या
 गच्छन्ति चरज्याया स्त्रिज्यातोधिकत्वात् अतः पूर्वश्लोके
 ऽतिदुष्टत्वमित्यर्थः अथाक्षलंबघ्नानार्थमाह ।

यन्त्रवेधविधिना ध्रुवोन्नति र्या नतिश्च भवतोत्त

लंबकौ । तौ क्रमादिषु वदह्यहर्दले येथवा नतसमुन्न
तालवाः ॥ ३३ ॥

चक्रयंत्रेण ग्रहवेधवत् ध्रुवं विध्येत् तत्र यंत्रनेत्यां
ये उन्नतांशा स्तेऽक्षांशाः ये नतास्ते लंबांशाः अथवा वि
षुवद्दिनार्धे येऽर्कस्य नतोन्नतांशा स्तेऽक्षलंबांशा इति
युक्तियुक्तं । इदानीं शंकानयनवासनां संक्षिप्तामाह ।

उन्नतं द्युनिश्चमण्डले कुजात्सावनं द्युतिविधौ हित
ज्यका । तिर्यगक्षवशतो लक्षणवक्त्रेदको नतु नरः
सलंबवत् ॥ ३४ ॥

अस्य वासनात्रिप्रश्ने कथितैव इदानीं केषांचि
द्वूपणमाह ।

चन्द्रप्रभार्थमसकृद्दिधिनोदितं यत्कैश्चित्कृतं खलु
नसत्तदसावनत्वात् । जानाति यो न गणितं निपुणं च
गोलं यत्तस्य तन्त्रकरणव्यसनं वृथा तत् ॥ ३५ ॥

व्याख्यातमेव इदानीं शङ्कुस्थानमाह ।

दृष्टिमण्डलभवालवाः कुजादुन्नता गगन मध्यतो
नताः । शङ्कुरुन्नतलवज्यका भवेद्गुणस्य नतभाग
सिञ्जिनी ॥ ३६ ॥

भास्करे ऽत्र सममण्डलोपगे यो नरः ससमशङ्कु
रुच्यते । कोणशङ्कुरथकोणवृत्तगे मध्यशङ्कुरिति द
क्षिणोत्तरे ॥ ३७ ॥

कुपृष्ठगानां कुदलेन हीनं दृष्टमण्डलार्धं खचरस्य

दृश्यं । कुक्कुत्रलिप्तानुरतो विशेष्याः स्वभुक्तिनिर्णयं शमि
ताः प्रभार्यं ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वा षडले चित्तिजादुपरि ग्रहपर्यंतयेऽशास्ते उन्नताः
खमध्यादध स्तेनताः उन्नतांशानां ज्याशङ्कुः नतां
शज्यादगज्या शङ्कुः कुक्कुत्रलिप्ताभिह्वनः कार्यः द्रष्टुः
कुदलेनोद्धितत्वात् अयमर्थो ग्रहकायाधिकारे व्या
ख्यात एव । इदानीमग्रामुदयास्तसूत्रं चाध ।

क्ष्माज्येधुरात्रसममण्डल मध्यभागजीवाग्रकाभवति
पूर्वपराशयोः सा । अयाग्रयोः प्रगुणमत्र निबद्धसूत्रं
यत्तददन्ति गणका उदयास्तसूत्रं ॥ ३९ ॥

सूत्राद्दिवाशंकुतलं यमाशं याम्यां गतं हि द्युनिशंकु
जोध्यं । अधश्च सौम्यान्निशि सौम्यमक्षात्सद्युक्तियुक्तं
नृतलं निरुक्तं ॥ ४० ॥

सौम्याग्रकाग्रानृतलं हि याम्यं याम्याग्रकाग्रायु
नरेव याम्यं । तदन्तरैक्यं समवृत्तखेटमध्याशजीवां
भुवि बाहुमाङ्गः ॥ ४१ ॥

दृग्ज्यां श्रुतिं चाथतयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियो
गमूलां । चित्तिजेसाक्षेरात्रवृत्तयोः संपातयो र्बह्वं सूत्र
मुदयास्तसूत्रं ग्रहस्थानाग्र्यः शंकुः तस्य तलं उदयास्त
सूत्राद्दक्षिणतो भवति यतः चित्तिजादुपरि दक्षिणतो
क्षेरात्रवृत्तं गतं अधस्तु उत्तरतो गतं अतो निष्पुत्तरं
नृतलं अथ भुज उच्यते उत्तरगोलेषोत्तरा नृतलं

याम्यं अतस्तेनोना अग्रावाङ्गं भवति बाङ्गनामशंकु
प्राच्यपरसूत्रयोरन्तरं यदा अग्रा शंकुतलादूना तदा
तयोरन्तरं दक्षिणं शंकुतलं बाङ्गः स्यात् एवं समवृत्त
प्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शंकुतलं च
याम्यं तयोर्धोमे कृते बाङ्गः स्यात् रविसममण्डल
योरन्तरांशानां ज्याबाङ्गः तत्र यादृग्ज्या स कर्णः
तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्वापरा कोटिः इदानीं क्रान्ति
क्षेत्राण्याह ।

क्षेत्राणि वक्ष्ये पमसंभवानि संक्षेपतोक्षप्रभवाणि
चातः ॥ ४२ ॥

भुजोपमः कोटिगुणोद्युजीवाकर्णस्त्रिभुज्यात्रिभुजेप
मोत्ये । मेपादिजीवाः श्रुतयोपवृत्ते तत्भूमिजे क्रान्ति
गुणा भुजाः स्युः ॥ ४३ ॥

तत्कोटयः स्वद्युनिशाख्यवृत्ते व्यासार्धवृत्ते परिणामि
तानां । चापेपुतांसामसवस्ततो ये ते धोविशुद्धा उद
यानिरक्षे ॥ ४४ ॥ स्पष्टं ।

एषां क्षेत्राणां मुपपत्तिः स्पष्टाधिकारे दर्शितैव अथा
क्षेत्राण्याह ।

भुजोक्षभाकोटिरिनांगुलोना कर्णोक्षकर्णस्त्रिभुजं य
येदं । तथाक्षलम्बौ भुजकोटिरूपौ त्रिज्याश्रुतिर्दक्षिण
सौम्यवृत्ते ॥ ४५ ॥

उन्नमण्डले प्रागपरोत्यह्वात् क्रान्तिज्याकोटिरय

दुरात्रे । कुज्याभुजोऽश्रितितिजे च कर्णः क्षेत्रं तथेदं
त्रिभुजं प्रसिद्धं ॥ ४६ ॥

अग्राभुजः खेसमनाचकोटिं दुरात्रके तद्वृत्तिरत्र
कर्णः । भुजोपमज्यासमनाचकर्णः कुज्योनिता तद्वृत्ति
रत्र कोटिः ॥ ४७ ॥

उद्धृत्तनादोरपमः श्रुतिः स्यादग्रादिखण्डं खलु तत्र
कोटिः । उद्धृत्तनाकोटि रथाग्रकायखण्डं भुजस्तद्वृ
त्तिः त्रिभुज्या ॥ ४८ ॥

कोटिर्नरः शंकुतलं च बाहुश्चेदः श्रुतिक्रमसह
समेवं । उत्पाद्य सद्यः स्फुटगोलविद्यै श्वावायशास्त्रं
प्रतिपादनीयं ॥ ४९ ॥

अक्षलेत्राणां साधनानामप्युपपत्ति स्तिप्रभेदश्चिन्ता ।
इति श्रीभा सिद्धान्तशिरो-वास-भाष्ये त्रिप्रश्नवासना
समाप्ता ।

अत्र ग्रन्थसंख्या । १६० । अथ ग्रहणवासनामा
ह । चन्द्रार्कग्रहणयोः स्पर्शमेघे च दिग्व्यत्ययस्योप
पत्तिमाह ।

पश्चात् भागाज्जलद्वयद्वयः संस्थितो भ्येत्यचन्द्रो भा
नोर्विषं स्फुरदसितया कादयत्यात्ममूर्त्या । पश्चात्
स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तैरस्यात् एव कापिच्छन्नः
कचिदपि दितो नैव कदातिरन्वात् ॥ १ ॥

अर्कादधसन्नकक्षा यथा मेघोपस्थः पश्चात् भागा

दागत्य रविं क्वादयति एवं चन्द्रेऽपि शीघ्रत्वात् पश्चात्
भागादागत्य रविं क्वादयति अतः पश्चात् स्पर्शः निःस
रति चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवेः अतएव कक्षाभेदात्
क्वचिदर्कः ऋन्नो दृश्यते क्वचिदेपः न क्न्नः यथा घस्ये
मेघेकैश्चित् रविर्न दृश्यते कैश्चित् दृश्यते प्रदेशांतरस्थैः
द्रवानीं नतिलम्बनयोः कारणमाह ।

पर्वान्तेकं नतमुडुपतिकृन्नमेव प्रपश्येत् भूमध्यस्थो ,
नतु वसुमतो पृष्ठनिष्ठस्तदानीं । तदृक्सूत्राद्विमरु
चिरधो लम्बितोर्कग्रहेतः कक्षाभेदादिह खलु नति
लम्बनं चोपपन्नं ॥ २ ॥

समकलकाले भूभा लगति मृगाङ्गे यतस्तयान्त्रानं ।
सर्वे पश्यन्ति समं समकक्षत्वान्नलम्बनावनती ॥ ३ ॥

पूर्वाभिमुखो गक्कन् कुक्कायांतर्यतः शशी विशति ।
तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्यनिःसरतः ॥ ४ ॥

भानोर्बिम्बपृथुत्वाद्पृथुपृथिव्याः प्रभादिसूच्यया ।
दीर्घतया शशिकक्षामतीत्यदूरं वक्षिर्याता ॥ ५ ॥

अनुपातान्तद्वैध्यं शशिकक्षायां च तद्विम्बं । भूमेन्दो
रन्यदिशि व्यस्तः क्षेपः शशिग्रहे तस्मात् ॥ ६ ॥

दर्शान्तकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो वानतं चन्द्रेण
क्नमेव प्रपश्यति भूमध्यस्थो द्रष्टा यतो दर्शान्ते समौ
भवतः यो भूपृष्ठस्थो द्रष्टा स तदार्कं क्न्नं न पश्यति
यत स्तदृष्टिसूत्राच्चन्द्रोभोलम्बितो भवति अतः कक्षा

भेदात् लम्बनं नतिस्तीपपद्यते चन्द्रग्रहे तु लम्बननत्यो
 रभावः यतः समकलकाले भूभाचन्द्रे लगति तथाक्चर्च
 सर्वे विदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं समं पश्यन्ति
 यतः स्तत्र क्वादक्यादकयोरेकैवकला जाता तथा
 भूभा तावत् पूर्वाभिमुखं अर्कगत्या गच्छति चन्द्रश्च
 स्वगत्या सशीघ्रत्वात् पूर्वाभिमुखो गच्छन् भूभां प्रवि
 शति तेन तस्य प्राक् स्पर्शः भूभायाः निःसरतः पञ्चा
 मुक्तिः भानोर्विबं विपुलं पृथ्वीलघुः अतो भूभास्
 च्या भवति दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं गता
 तद्दैर्घ्यमनुपातात्साध्यते चन्द्रकक्षाप्रदेशे भूभा चन्द्र
 विस्मं चेति सर्वं ग्रहणे प्रतिपादितमेव इदानीं क्वाद्
 कनिर्णयमाह ।

क्वादकः पृथुतर स्तनोविधो रर्धस्खण्डिततनोर्विषा
 णयोः । कुण्डता च मचती स्थिति र्यतो लक्षते हरिण
 लक्षणग्रहे ॥ ७ ॥

अर्धस्खण्डिततनो विषाणयो स्तीक्ष्णता भवति
 तीक्ष्णदीर्घिमेः । स्नात् स्थितिर्लघुरतो लघुः पृथक्
 क्वादको दिनकृतो वगम्यते ॥ ८ ॥

दिग्देशकालावरणादिभेदाच्च क्वादको राज्जरिति
 ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोलविद्या स्तत्संहिता वेद
 पुराणवाचां ॥ ९ ॥

राजः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगम्भादवती

नविम्बं । तमोमयः शम्भुवरप्रदानात्सर्वागमानामविरुद्धमेतत् ॥ १० ॥

अर्ककादकात् चन्द्रकादकः पृथुतरोवगम्यते कुतः यतोर्ध्वखण्डितस्येन्दोर्विषाणयोः कुण्ठता दृश्यते स्थितिस्य महती अर्कस्य पुनः अर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः स्थितिस्य लघ्वी एतत्कारणदयान्यथा नुपपत्त्या अर्कस्य कादकोन्यः सच लघुः एवं रवीन्दोर्न कादकोराज्जरिति वदन्ति कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् एकस्य प्राक् स्पर्शः इतरस्य पश्चात् रवेः कापि ग्रहणमस्ति कापि नास्ति कापि दर्शान्ताद्यतः कापि पृष्ठतः अतोराज्जकृतं न ग्रहणं नहि बहवो राजवः एवं के वदन्ति केवलगोलविद्यास्तदभिमानिनश्च इदं संहितावेदपुराणवाच्यां यतः संहितासु राज्जरष्टमो ग्रहः स्वर्भानुर्हवाश्चासुरिः सूर्यं तमसा विव्याधेति माध्यंदिनीश्रुतिः । सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमादिजाः । सर्वं मेरुसमं दानं राज्ञेयस्ते दिवामणौ । इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोविरुद्धमुच्यते राज्जरनियतगतिस्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूमां प्रविश्य चन्द्रं कादयति चन्द्रं प्रविश्य रविं कादयति इति सर्वागमानामविरुद्धं इदानीं तेलम्बनावनतीकुतोद्देशतोः कुत इति कुदलेन साध्येते इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह ।

यतः कर्षोच्छ्रितो इष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितं । साधते कुदलेनातो लम्बनं च नतिस्तथा ॥ ११ ॥ स्पष्टं ॥

अथ बालावबोधार्थमिदं क्लेशकप्रकारेण लम्बनमाह ।

द्रष्टापवर्त्तितां पृथ्वीं कचे च शशिसूर्ययोः । भित्तौ
विनिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखां तथोर्ध्वगां ॥ १२ ॥

तिर्यग्रेखायुतौ कल्पं कक्षायां क्षितिजं तथा । ऊर्ध्व
रखायुतौ खार्धं दृग्ज्याचापांशकौ र्भतौ ॥ १३ ॥

कृत्वा र्केन्दू समुत्पत्तिं लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूम
ध्यतः सूत्रं नयेच्चण्डांशुमण्डलं ॥ १४ ॥

द्रष्टुर्भूषष्टगादन्यदृष्टिसूत्रं तदुच्यते । कक्षायां सूत्रयो
र्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्तिकाः ॥ १५ ॥

गर्भसूत्रे सदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्तिकौ । दृक्सू
त्राक्षंबितश्च स्तेन तल्लम्बनं स्मृतं ॥ १६ ॥

दृग्गर्भसूत्रयो रैक्यात्त्वमध्ये नास्ति लम्बनं स्पष्टार्थ
मपि स्वरूपमात्रं व्याख्यायते कुदलेनोच्छ्रितो द्रष्टा
दृङ्मण्डलेखस्थानान्नतं ग्रहं पश्यति अतः तत् ज्ञानार्थं
पृथिवीव्यासार्धस्य योजनानि कक्षाव्यासार्धस्य योजना
न्येकेन केनचिद्वरेण क्त्वा तेन प्रमाणेन भित्तौ वि
लिखेत् एतदुक्तं भवति भूव्यासः कुभुजङ्गसायकभू
॥ १५८९ ॥ मितानि योजनानि एतानि केनचिन्महता
वरेण क्त्रानि तद्वत् भूव्यासार्धं तेनैव क्लेदकेन चन्द्रा
र्ककक्षाव्यासार्धे क्त्रेते तद्व्यासार्धे भवतः एवं कृत्वा
भित्तावुत्तरपार्श्वे बिंदुं कृत्वा तस्माद्विन्दो भूव्यासार्धेन
भूवृत्तं कृत्वा कक्षाव्यासार्धाभ्यां कक्षावृत्ते च कार्यं तस्मात् •

दिन्दो रूर्ध्वरेखा तिर्यग्रेखा च कार्या तिर्यग्रेखा यत्र
 कक्षायां लग्ना तत्र क्षितिजं कल्प्यं ऊर्ध्वरेखा यत्र लग्ना
 तत्र खमध्यं कल्प्यं एवं चन्द्रकक्षायां रविकक्षायां च ते
 च कक्षे भगणांशैः । ६६० । रङ्गनीयेते चन्द्रार्कयोर्द्वि
 ण्डले अथ दर्शान्ते ऽर्कस्य यादृग्ज्या तच्चापांशैः खम
 ध्यान्नतो बिन्दुः कार्यः एवं चन्द्रकक्षायामपि तावद्भिरेव
 नतांशैः तौ बिन्दू रविचन्द्रौ कल्प्यौ । अथ भूमध्यात्
 रविविन्दुगामिनी रेखा कार्या सा रेखा चंद्रं भित्वा रविं
 याति अथ भूपृष्ठगात् द्रष्टुरन्या रेखा रविविन्दुं
 नेया सा रेखा चन्द्रेण लगति तयोः सूत्रयोरन्तरे चन्द्र
 कक्षायां याः कलाः दृश्यन्ते ताः लम्बनलिप्ताः अथवा
 द्रष्टुश्चन्द्रविन्दूपरिगता रेखा रविकक्षायां नेया तत्र
 सूत्रयोरन्तरे याः कला दृश्यन्ते तावालम्बनलिप्ताः तुल्या
 एव भवन्ति भूयर्भाद्यानीता रेखा तद्गर्भसूत्रं समकलौ
 चन्द्रार्कौ तत्र सद्वैव भवतः अथ या रेखा द्रष्टुः रवि
 बिन्दुं नीता तत् दृक्सूत्रमुच्यते दृक्सूत्रात् चन्द्रो
 लम्बितो भवति अतस्तल्लम्बनं अथ यदा चन्द्रार्कौ
 खमध्ये भवतः तदा गर्भदृष्टिचन्द्रयो रैक्यमतस्तत्र
 लम्बनाभावः इयं दृष्ट्वाण्डले लम्बनस्योपपत्तिं दर्शिता
 इदानीं नक्षुपपत्तिमाह ।

अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वोक्तमालिखेत् ॥ १७ ॥

येकक्षामण्डले तत्र श्रेये दृक्षेपमण्डले । त्रिभोनलग्न

•दृग्ज्याया सदृक्षेपोदयोरपि ॥ १७ ॥

तच्चापांशैर्नतौ बिन्दू कृत्वा विचित्रभसंज्ञकौ । तत्र
लम्बनकलाः प्राग्भवत् ज्ञेया स्ता नतिलिप्तिकाः ॥ १९ ॥

कक्षयोरन्तरं यस्याद्विचित्रभे सर्वतोऽपि तत् । याम्यो
त्तरं नतिः सात्र दृक् क्षेपात्साध्यते ततः ॥ २० ॥

इदमेव कक्ष्यकं याम्योत्तरायां भित्तौ पूर्वपार्श्वे
लिखित्वा नत्युपपत्तिं दर्शनीया येनत्र कक्षाभंडलेते दृक्
क्षेपमंडले दर्शान्ते विभोऽनलग्नस्य यादृग्ज्या सदृक्क्षे
पः द्वयोरपि तावान् ब्रह्मगुप्तमते तु तच्चापांशा विचित्रभ
लग्नशरसंस्कृता अष्टदृक्क्षेपचापांशाः स्युः तद्वृत्तयोः
खार्धात्स्वदृक्क्षेपचापांशैर्नतौ बिन्दू कार्यौ तौ च
विचित्रभसंज्ञौ ततः प्राग्भवत् भूमध्यात् भूपृष्ठाच्च ह्यत्रे
प्रसार्य लम्बनलिप्तिका ज्ञेया स्ता नतिलिप्तिकाः नति
र्नामचन्द्रार्ककक्षयो र्याम्योत्तरमन्तरं । तद्विचित्रभलग्न
स्थाने यावत्सर्वतोऽपि तावदेव भवति अतो दृक्क्षेपात्सा
धिता नतिः । इदानीं स्फुटलम्बनार्थमाह ।

यत्र तत्र नतादर्कादध्वज्यावलम्बनं । तत् दृग्मृत्ते
न्तरं चन्द्रभानोः पूर्वापरन्तु तत् ॥ २१ ॥

पूर्वापरं च याम्योदग्जातं तेनान्तरद्वयं । अत्राप
मंडलं प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा ॥ २२ ॥

यत्पूर्वापरभावेन लम्बनरख्यं तदन्तरं । यद्याम्योत्तर
भावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते ॥ २३ ॥

नतिलिप्ताभुजः कर्णोदगलम्बनकलास्तयोः । ह्यत्यन्तर
पदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः ॥ २४ ॥

परलम्बनलिप्ता । ॥ २५ ॥ श्री विज्याप्रारविदगज्यका ।
दगलम्बनकला स्ताः स्यु रेवं दृक्क्षेपतो नतिः ॥ २५ ॥

गत्यन्तरस्य तिथ्यंशः । १५ । परलम्बनलिप्तिकाः । ॥ २६ ॥
गतियोजन । १५५८ । तिथ्यंशः । १५ । कुदलस्य । १५५ ।
यतोमितिः ॥ २६ ॥

स्युर्लवनकलानाद्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः । प्राग
यतो रवे चन्द्रः पश्चात्पृष्ठे ऽवलम्बितः ॥ २७ ॥

श्रीमे ग्रगे युतिर्याता गम्या पृष्ठगते यतः । प्रागृणं
तद्वनं पश्चात्क्रियते लम्बनं तिथौ ॥ २८ ॥

याम्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिस्वर्ययोः । नतिस्तथा
तथा तस्मात्संस्कृतः स्यात्स्फुटः शरः ॥ २९ ॥ स्पष्टार्थमिदं ।

अक्षणवासनायां व्याख्यातञ्च । अथ बलनवासनामाह ।
तुलाजाद्योर्द्विसम्पाते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । स्यातां

याम्योत्तरे भिन्ने परक्रान्त्यन्तरे च ते ॥ ३० ॥

आयनं बलनं तत्र जिनां । २४ । शज्यासमन्ततः । एकै
वायनसन्धौ तु तयोः स्यादक्षिणोत्तरा ॥ ३१ ॥

एकैव तदशात्प्राची तत्र नो बलनं ततः । तदन्तरे
ऽनुपातेन खेटकोटिक्रमज्यका ॥ ३२ ॥

जिन । २४ । ज्या । १२८७ । श्रीद्युजीवाप्ता ऽयनदिग्वलनं
• भवेत् । एवमेव हि सम्पाते विषुवत्समवृत्तयोः ॥ ३३ ॥

उन्मण्डलं भवेत्तत्र विषुवदक्षिणोत्तरा । क्षितिजं सम
वृत्तस्य पलज्याच तदन्तरं । ३४ ॥

क्षितिजे ऽक्षज्यया तुल्यमाक्षजं चलनं ततः । तयोरेकैव
याम्योदक् न मध्ये चलनं ततः ॥ ३५ ॥

नतक्रमज्यया साध्यमन्तरे त्वनुपाततः । नतं खाङ्का
। ८० । चतं भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः ॥ ३६ ॥

क्रमज्या क्षज्यया क्षुणा द्युज्या भक्ता क्षजं भवेत् । प्राक्
सौम्यं पश्चिमे याम्यं तच्चापैक्यान्तरात् स्फुटं ॥ ३७ ॥

एवमेव च सम्पातो यः क्रान्तिसमवृत्तयोः । परमं
तत्र तत्कालचलनैक्यान्तरं स्फुटं ॥ ३८ ॥

अग्रतः पृष्ठतः स्तस्मात्क्रान्तिवृत्ते त्रिभेन्तरे । तयो र्या
म्योत्तरैकत्वान्न नो चलनं स्फुटं ॥ ३९ ॥

क्रान्तिसमवृत्तसम्पातादग्रतः पृष्ठतो वा क्रान्तिवृत्ते
स्थिताद्गृहाद्राशि त्रयान्तरे तयो र्याम्यैकत्वे जाते स्पष्टवचना
भाव इत्यर्थः ।

न स्पष्टवलेनाभावस्तत्र स्यादुत्क्रमज्यया । क्रमज्यया
ततः कार्यं दाढ्यार्थं कथ्यते पुनः ॥ ४० ॥

सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुव
न्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा ॥ ४१ ॥

सर्वतः क्षेपसूत्राणां ध्रुवाज्जिन । २४ । लवान्तरे । योगः
कदम्बसंज्ञायं ज्ञेयो चलनबोधकत् ॥ ४२ ॥

तत्रापमण्डलप्राच्या याम्यासौम्या च दिक् सदा ।
कदम्बध्रुववृत्तं च बध्नीयात्परितो ध्रुवात् ॥ ४३ ॥

गोले तु जिनतुल्यांशै स्तत्र ज्या क्रान्ति शिञ्जिनी ।
सर्वतः समवृत्ताञ्च याम्योदकुजसङ्गमे ॥ ४४ ॥

तत्तिर्यग्गतसूत्राणां योगः स समसंज्ञकः । समध्रुव
कदम्बानामुपरिद्युचरान्नयेत् ॥ ४५ ॥

सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानितदन्तरे । अक्षजं
वलनं मध्ये स्यात्समध्रुवसूत्रयोः ॥ ४६ ॥

कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायनं च त्रिभेद्यहात् । कदम्बसम
सूत्रान्तः स्फुटं सर्वदिशाश्च तत् ॥ ४७ ॥

अथवा परितः खेटात्खाङ्क ॥ ८० ॥ भागान्तरे न्यसेत् ।
त्रिज्यावृत्तं ततस्तत्र विपुवत्समवृत्तयोः ॥ ४८ ॥

मध्येऽक्षवलनं विद्याद्विपुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । अन्तरं
चायनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरेस्फुटं ॥ ४९ ॥

तत्रापमण्डलं प्राची तस्या याम्योत्तरः शरः । वलना
नयने क्षेपः क्षिप्तोयै स्ते कुबुद्धयः ॥ ५० ॥

नक्रादिश्च कदम्बश्च स्यातां याम्योत्तरे समं । आयनं
वलनं तस्मान्नायनादौ प्रजायते ॥ ५१ ॥

ततो भ्रमति गोले स मकरादिर्यथा यथा । तथा तथा
भ्रमत्येव कदम्बो निजमण्डले ॥ ५२ ॥

कुम्भादावथमीनादौ याम्योदमलयस्थिते । जायते
वलनं तद्यत्सौम्यसूत्रकदम्बयोः ॥ ५३ ॥

। अन्तरं शिञ्जिनीरूपं कदम्बध्रममण्डले । अयनोद्ग
तकालांशक्रमक्रान्तिज्यका हि सा ॥ ५४ ॥

। उत्क्रमज्यायतो वाणः शिञ्जिनी तु क्रमज्यका । स त्रि
भार्काक्रमक्रान्तिज्यातोवलनमायनं ॥ ५५ ॥

यैरुक्तमुत्क्रमक्रान्त्या भ्रान्त्या तैर्नाशितं हि तत् ।
युक्त्या नयैव विज्ञेयमाक्षरं च क्रमज्यया ॥ ५६ ॥

परोक्ते रन्यथा ब्रूयाद्यः परान्न प्रदूषयेत् । तस्यैव दूष
णं तद्वि न दोषोतोन्मदूषणे ॥ ५७ ॥

उत्क्रमज्यानिरासेय भ्रान्त्या वाद्य कथ्यते । जिनांशै
र्जिनवृत्ताख्यं कदम्बात्परितो न्यसेत् ॥ ५८ ॥

क्रान्तियाम्योत्तरं वृत्तं कदम्बद्वयकीलयोः । प्रोतं कृत्वा
चलन्यस्तं इन्द्रान्ते स्यात् ध्रुवोपरि ॥ ५९ ॥

इन्द्रान्ताच्चाल्यते शैर्यै स्तैरेव चलति ध्रुवात् । जिन
वृत्ते तदंशानां तत्रज्या क्रान्तिशिञ्जिनी ॥ ६० ॥

आयनं सैव वृत्तं युज्यामे जायते ग्रहात् । ग्रहध्रुवा
न्तरे यस्मात् युज्याचापाशकाः सदा ॥ ६१ ॥

त्रिज्यावृत्ते यतोदेयं तत्रातः परिणाम्यते । एवमक्षां
शकैर्वृत्तं समाख्यात्परितो न्यसेत् ॥ ६२ ॥

समकीलकयोः प्रोतं तथा याम्योत्तरं चलं । तत्तत्खेटो
परिन्यस्तं यैरंशैः स्वार्धतो नतं ॥ ६३ ॥

समवृत्तेष्ववृत्ते च तैरेव स्यान्नतं ध्रुवात् । समवृत्त
नतांशज्याक्षज्यापरिणताक्षरं ॥ ६४ ॥

द्युज्याये बलनं प्राग्बलज्याये परिणाम्यते । उपपत्त्या
नया सम्यक्समवृत्तनतांशजं ॥ ६५ ॥

बलनं स्यात्तथा बल्ये स्वाक्षोरचनतादपि । अथा
नृतलयो र्योगः सुसदिह्येन्यथान्तरं ॥ ६६ ॥

तत्रिज्यावर्गविश्लेष पदभक्ताक्षशिञ्जिनी । नतासु
दोर्ज्यया क्षुणा बलनं पलजं स्फुटं ॥ ६७ ॥

नतं खाङ्कादतं । ८० । भक्तं द्युदलेनाप्रभागकैः । क्रम
ज्याक्षज्या क्षुणा स्थूलं वाद्युज्या इता ॥ ६८ ॥

द्युज्या वृत्तापवृत्तैक्ये न्यसेद्वारविमण्डलं । बिम्बाये
बलनं तद्यदन्तरं वृत्तयो स्तयोः ॥ ६९ ॥

बिम्बान्तबिम्बमध्योत्थक्रान्तिमौर्द्धास्तदन्तरं । अर्क
दार्भोग्यखण्डं बिम्बार्धं तत्त्वदस्य हतं ॥ ७० ॥

जिनज्या । १३८७ । अत्रिभज्याप्रमेवं स्यादन्तरं हि
तत् । बिम्बार्धं ह्यत्रिभज्याप्रमेवं त्रिज्यागतं भवेत् ॥ ७१ ॥

गुणचारकबिम्बार्धं त्रिज्यानाशे कृते सति । भोग्य
खण्डं जिनांशज्या गुणं तत्वाश्विभाजितं ॥ ७२ ॥

सत्रिभार्कात् क्रमक्रान्ते स्तत्तुल्यं जायतेऽथ वा । क्रम
क्रान्ते रिदं वीक्ष्य भ्रान्तिं त्यजत बालिशः ॥ ७३ ॥

नामितं क्वचवद्विभ्वं तिर्यक्क्रान्तिस्तु सप्तसप्त । अत्र
द्युज्यानुपातो यस्तत्तिर्यकरणाय सः ॥ ७४ ॥

अथ बलनेषु दृक्कर्मणि चेत्क्रमज्या निराकरणाय
मूलसूत्रेपि बहूक्तं तथापि किञ्चिदिहोच्यते विपुवद्वृत्तं

समवृत्तं प्रकल्प्य दक्षिणोत्तरवृत्तस्ये ग्रहे आयनवलन
 स्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पृथक् दर्शयेत् अपमंडलप्राच्यप
 राया एकः कदम्बोयाम्याऽन्यः सौम्या दिक् एवं विषुव
 वृत्तप्राच्यपराया ध्रुवौ यदा मकरादि र्याम्योत्तरवृत्ते
 तदैव कदम्बोपि अतोविषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरेकैव याम्यो
 दक् तथा दक्षिणोत्तरवृत्तस्य कुम्भादेश्च मध्ये स्वाहो
 रात्रवृत्ते पञ्चगुणाङ्कचन्द्राः । १८३५ । असवो वर्तन्ते
 ते पञ्चद्विगुणाः कालांशः स्युः । ३२ । १५ । अथ कुम्भादि
 र्यावदक्षिणोत्तरवृत्तं नीयते तावत्कदम्बो निजमंडले
 चक्रांशोद्विगते । ३६० । तावद्भिरेव कालांशैः । ३२ । १५ ।
 दक्षिणोत्तरवृत्तसमातात्प्रत्यगवलम्बते कदम्बयाम्यो
 त्तररुच्योरन्तरं वलनं साच तेषामंशानां कदम्ब
 वृत्तेज्या अतः क्रमज्या उत्क्रमज्यातु बाणरूपा भवति
 कदम्बवृत्तेया ज्या सा क्रान्तिज्या अतस्तेषामंशानां
 क्रमक्रान्तिज्या वलनं अथवा एकराशेः क्रमक्रान्तिज्या
 त्रिज्या गुणा दुज्याद्विता तथापि सैव भवति अथवान्य
 प्रकारेण उत्क्रमज्या निराकरणं दुज्यानुपातस्य प्रति
 पाद्यते क्रान्तिवृत्तेर्कस्थाने ऽर्कविम्बं मुष्टिकाकारं
 विन्यस्य विम्बपरिधौ यत्र स्वाहोरात्रवृत्तं लग्नं यत्र च
 क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं यदक्षिणोत्तरं तत्तत्र विम्बे
 प्राच्यपरयो र्वलनं तच्चार्कक्रान्ते विम्बार्धकलायुतस्या
 र्कस्य क्रान्तेस्तान्तरं अतस्तत्स्थानयनं रविदोर्ज्यायां
 क्रियमाणाया यद्भोग्यखंडं तेन मानार्धकला गुण्याः

शरद्विदस्यै। २२५। भौज्याः फलं दोर्ज्ययोरन्तरं स्यात्
तत्र तावत्स्फुटभोग्यखण्डज्ञानायानुपातः यदि त्रिज्या
तुल्यायां कोटौ प्रथमं ज्याधं शरद्विदस्यैः भोग्यखण्डं
तदाऽभिमतायाम्भ्यां किमिति फलं स्फुटं भोग्यखण्डं
तेन गुणितं बिम्बाद्धं शरद्विदस्यैर्भौज्यं एवं स्थिते शरद्वि
दस्यमितयो गुणहरयो नाशे कृते बिम्बार्धस्य कोटिज्या
गुणः त्रिज्याहरः फलं दोर्ज्ययोरन्तरं ततः क्रान्त्यर्थमनु
पातः यदि त्रिज्याया जिनज्या लभ्यते तदानेन दोर्ज्या
न्तरेण किमिति फलं क्रान्त्यन्तरं तत् बिम्बव्यासार्धवृत्ते
वलनं अथान्योनुपातः यदि बिम्बव्यासार्धवृत्ते एताव
द्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्धवृत्ते किमिति अत्र त्रिज्या
तुल्ययो गुणहरयोः तथा बिम्बार्धमितयो च तुल्यत्वा
नाशे कृते कोटिज्यायाजिनांशज्यागुणः त्रिज्याहरः
फलं कोटिक्रमक्रान्तिज्या तत् त्रिज्यावृत्ते वलनं एवं
विषुवद्वृत्तस्थितएव ग्रहे यतोभूमध्यात् खखस्तिकस्य
बिम्बमध्यं प्रतियत्सूत्रं नीयते तत्त्रिज्याहृत्तं दण्डवत् तदु
परिस्थं बिम्बं कृत्तवत् समन्तात्सममेव तत्परितस्त्रिज्या
वृत्तं यत्र वलनज्या देशा तदपि भूसममेवस्थितं अत
स्तत्र यथाऽगतमेव वलनं यदा किलमेपांते ग्रहः तदा
तत्क्रान्त्या खखस्तिकादुत्तरे नतं बिम्बं स्यात् त्रिज्याहृत्तं
तदा कर्णरूपं बिम्बमध्याच्चलम्बसूत्रं ध्रुवयथ्यन्नं द्युज्या
सा तत्र कोटिः क्रान्तिज्याभुजः यथा किञ्चित्कर्णस्थित्या
धृते दण्डे कृत्तमपि तत्सार्धिन्यां दिशि कर्णरूपं भवति

तत्र चलनज्ययापि कर्णरूपिण्या भवितव्यं यत्पूर्वमा
नीतं क्रान्त्यन्तरं सम्बसूत्रप्रतिसर्धितत्कोटिरूपं जातं
तस्य कर्णकरणाया अनुपातः यदि द्युज्या कोट्यात्रिज्या
कर्णस्तदानया किमिति पूर्वं कोटिज्यया जिनज्या गुण
स्त्रिज्याहरः इदानीं त्रिज्यागुणो द्युज्याहरः अत्रापि
त्रिज्यातुल्ययो गुणहरयो भागे ह्यते कोटिज्या जिन
ज्या गुणाद्युज्या भक्ता चलनं स्यादित्युपपन्नं युक्त्यान
यैव विशेषमाज्ञजन्मक्रमज्ययेति यथायनवलनज्ञानार्थं
ध्रुवात्परितो जिनभागैः कदम्बमवृत्तं निबद्धं तथा
याम्योत्तरक्षितिजयो र्यः सम्पातः स समसंज्ञकः तस्मा
दप्यक्षांशैः परितोऽवलनज्ञानार्थं वृत्तं बध्नीयात् तत्कि
लावलनयसंज्ञं तदपि भागैरङ्गं तत्रावलनोपपत्ति
दर्शनीया सा यथा मध्याह्नेर्कात्समचिह्नं प्रतिनीय
मानं वृत्ताकारं सूत्रं ध्रुवचिह्नलग्नं याति अतस्तत्र विपु
वत्समवृत्तयो रेकैव याम्योत्तरा वलनाभाव इत्यर्थः
अथ यदि दिनार्धाव्रतं दृश्यं कृत्वा समचिह्नात्सम्यं
प्रतिनीयमानं सूत्रं यत्रसममंडले लगति तत्तत्संज्ञि
कयो र्मध्ये यावन्तोऽशा स्थावन्त एवावृत्ते समसूत्र ध्रुव
यो र्मध्ये भवन्ति यतस्तत्समवृत्तानुकारं बद्धं तेषां भागा
नामवलनये यावन्ती क्रमज्या तावदेव समसूत्रध्रुवयोर
न्तरं अथ क्षितिजस्थेर्के क्षितिजमेव समसूत्रं तत्रावृ
त्ते समवृत्ते च नवतिर्नतांशः तेषां ज्याऽवलनये सज्या
तुल्या स्यात् अतः सममंडलगतैर्नतांशैः चलनं साधयितं

युज्यते तेतुमहायासेन ज्ञायन्ते नतु सुखेन अतस्तत्
 ज्ञानार्थं स्थूलानुपातः सुखार्थं कृतः यदि दिनार्द्धतुल्ये
 नखाक्षरात्रनतेन नवतिः सममंडलनतांशा लभ्यन्ते
 तदेष्टेन किमिति लब्धनतांशानां या क्रमज्या साक्षज्या
 वृत्ते परिणाम्यते यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती ज्या तदा
 क्षज्या वृत्ते कियतीति लब्धं किलवलनज्या स्यात् परं
 साद्युज्यायेन त्रिज्याये यतः समसूत्रध्रुवयोरन्तरं तद्गृह
 ध्रुवयोर्मध्ये युज्या चापांशा एव वर्तन्ते यदि युज्यावृत्ते
 एतावती तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीति एवं सति पूर्वत्रै
 राशिके त्रिज्याक्षरः इदानीं गुणः तुल्यत्वात्तयोर्नाशे
 कृते नतांश ज्याया अक्षज्यागुणः युज्याक्षरः फलं स्थूला
 वलनज्या स्यात् अथ हस्माप्युच्यते ग्रहणकालेर्कस्य
 शंकुः शंकुतलं अग्रा च साध्या अग्राशङ्कुतलयोः सम
 दिशोरैक्यं अन्यथान्तरं स किल बाहुः पूर्वं प्रतिपादितः
 एव ग्रहसमवृत्तयोरन्तरं ज्याह्रपं दक्षिणोत्तरं बाहु
 तुल्यं स्यात् यथा विपुवदृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा
 क्रान्तिज्यान्तरे युज्यावृत्तं तथासमवृत्तादपि बाहुवशा
 दुत्तरतो दक्षिणतो वा बाहुतुल्येन्तरे उपवृत्तं कल्प्यं
 तदपि भागैरङ्गं बाहुवर्गो न त्रिज्यावर्गस्य पदं तस्मि
 न्वृत्ते युज्यावद्धासार्धं अथ युज्यावृत्तोपवृत्तयो यौ
 प्राक् पश्चात्सम्यातौ तयोर्जीवावद्यत्सूत्रं निबध्यते तस्या
 र्धमुपवृत्ते नतांशानां ज्या सैवाक्षरात्रवृत्तनतांशानां
 भुजज्या अथ तदानयनं नतासूनां या भुजजीवामा

द्युज्या वृत्ते परिणाम्यते यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा
 द्युज्यावृत्ते कियतीति एवमुपवृत्तननांशज्या भवति ततः
 यद्युपवृत्तव्यासार्धे एतावती तदा क्षज्या व्यासार्धे कियती
 तिततः द्युज्याये एतावती बलनज्या तदा त्रिज्याये किय
 तीति अत्र प्रथमेऽनुपाते त्रिज्याहरो द्युज्यागुणः तृतीयेनु
 पाते त्रिज्यागुणो द्युज्याहरोतः तुल्यत्वान्नयो नांशे कृते
 नता सूनां भुजज्या क्षजीवया गुणिता उपवृत्तव्यासार्धेन
 भक्ता सा सूक्ष्मावलनज्या स्यात् अत उक्तमथानृतल्यो
 र्योग इत्यादि अथ दृष्टान्तः यत्र किनवृषभान्तक्रान्तितु
 ल्योक्षः । १० । ३८ । तत्र वृषभान्तस्योरवि.दिनार्धे खलसि
 के भवति तदा क्रान्तिवृत्तं दृष्ट्वा डलाकारं स्यात् सचिगृ
 होर्कोराशिपञ्चकं सिंहान्तः स च तदा क्षितिजे वर्तते
 तत्राच्यपरयोरन्तरं क्षितिजे प्रत्यक्षं बलनं दृश्यते सा च सिं
 हान्तस्याथा तत्कथं सचिगृहोर्कोत्क्रमक्रान्तिवलनं अ
 तो सत् अक्षदानयनं विना नेदमग्राख्यं बलनमुत्पद्यत
 इत्यर्थः अथान्यो महान्दृष्टान्तः यत्र देशे पटपट्टिभागा
 अक्षः । ६६ । तत्र मेपादौ क्षितिजस्ये सर्वेपि राशयः सम
 कालमेव क्षितिजस्था भवन्ति तदा क्रान्तिवृत्तमेव क्षिति
 जं भवतीत्यर्थः तत्र मेपादौ वृषभादौ मिथुनादौ वा
 स्थिते रवौ परमं त्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं बलनं स्यात्
 यतः क्रान्तिवृत्तप्राची उत्तरा जाता तथा विक्षेपाभावे
 सतितदा रवे दक्षिणस्यां दिशि स्पर्शः चन्द्रस्योत्तरस्या
 मित्यर्थः एतदुक्तं भवति तत्र देशे तस्मिन्काले तस्य

त्रिज्यातुल्यस्य वलनस्यान्यथानुपपत्त्या ऽस्मदीयमेव वलनानयनं समीचीनं तत्र देशे लज्या । ३१४० । मेपादिगे रवौ द्युज्या । ३४३८ । चरज्यासवः । ० । क्षितिजस्थे ऽर्के नतघटिकाः । १५ । आयनवलनचापांशाः । २४ । आक्षजवलनचापांशाः । ६६ । स्फुटवलनस्य चापांशाः । ८० । वृषादिगे रवौ द्युज्या । ३३६६ । चरज्यासवः । १६७० । नतघटिका । १८ । ३८ । आयनवलनचापांशाः । २१ । ४ । आक्षजस्य । ६८ । ५६ । स्फुटवलनस्य चापांशाः । ८० । मियुनादिगे द्युज्या । ३२१८ । चरासवः । ३४६५ । नतघटिकाः । २४ । ३७ । आयनवलनांशाः । १२ । ३२ । आक्षजस्य । ७७ । २८ । स्फुटस्य । ८० । एवं सर्वत्र अतएव प्रतिवादिनं प्रत्याक्ष ।

यत्स्वस्वस्तिकगे रवौ भवत्येव दृग्गृह्यतवत्संस्थिते प्रत्यक्षं वलनं कुजे त्रिभयुतार्काग्रासमं दृश्यते । त्वं चेदुक्तामजीवयानयसितत्तादृक्सखे गोलविन्नन्येतर्ह्यमलं तदेव वलनं धीवृद्धिदा द्योदितं ॥ ७५ ॥

यत्राक्षोऽंगरसा लवा दिनमणस्तत्रोदयं गच्छतो मेघे वा वृषभे पिवाप्यनिमिषे कुंभे स्थितस्यापि वा । स्पर्शादक्षिणतस्तदा क्षितिजवत् स्यात्क्रान्तिवृत्तं यतस्तद्ब्रूक्षुक्लमजीवया च वलनं व्यासार्धतुल्यं कथं ॥ ७६ ॥

अनेनैवोक्लमज्या निराकरणेन दृक्कर्मापि क्रमज्यया साध्यं वलनमूलत्वाद्दृक्कर्माणोत्तयोरेकैव वासना ।

इति श्रीभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये
वासनाभाष्ये मिताचरे ब्रह्मवासना अष्टमाध्यायः ।

श्लोकाः । ३१३ । अयोदयास्तवासना तत्रादावुदयेस्ते
चद्वक्कर्मकारणमाह ।

क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानचिह्नं यदास्यात्कुजेनोतदाखेच
रोयंयतः । खेपुणोत्तिष्ठते नाम्यते वा कुजाग्नेन द्वक्
कर्मखेटोदया स्ते कृतं ॥ १ ॥

नैवबाणः कुजेसौ कर्दबोमुखस्तत्समुत्क्षेपणं नामनश्च
दिधा । आयनं चाक्षजं तेन कर्मद्वयं तत्प्रपञ्चं पुनः सन्नि
विचोच्यते ॥ २ ॥ स्पष्टार्थं ॥

अयतत्कर्माह ।

क्षितिजे बलने येस्तु सप्तदशादिपुण्यग्रहः । याम्येन ना
म्यते क्षाजात्सौम्येनोन्नाम्यते तथा ॥ ३ ॥

तद्वास्तु बलनं याम्ये व्यस्तं प्रत्यक् कुजेयतः । आयनं
त्रिज्यया चेत्स्यादस्यष्टेन शरेण किं ॥ ४ ॥

लम्बज्ययाक्षजं चेत्स्याद्वलनं किं स्फुटेपुण्यम् । इति चैरा
शिकात् लम्बी त्रिज्यया व्युज्ययोदृते ॥ ५ ॥

तत्त्रापैक्याम्बरप्राणैः कुजात् खेटोन्नतोन्नतः । तैः प्राणै
र्यत्कामाक्ष्यं नतात्खेटात् प्रजायते ॥ ६ ॥

उत्क्रमेणोन्नताद्यच्च तद्ग्रहोदयलक्षकं । उक्तव्यत्य
यतः प्रत्यगस्तुल्यं स षट्ग्रहात् ॥ ७ ॥

शरे मच्चति भानान्तु चरार्धं मध्यमापमान् । शरस्फुटा
तथा कृत्वा तच्चापैक्यान्तरासुभिः ॥ ८ ॥

विभिन्नैकदिशोर्विद्या दक्षजेतुनतोन्नते । आयना
क्षजयो र्योगवियोगाक्षग्रमुक्तवत् ॥ ९ ॥

अत्र गोले यथोक्तं क्रान्तिमण्डले विमण्डले च ग्रहं
दत्वा विमंडलस्थग्रहोपरिद्युज्यावृत्ते च बह्वेयथेयं दृक्
कर्मापपत्तिः सुखेन वालैरपि बुध्यते तथाऽयं सूत्रपाठः
कृतोतः सुगमा तथा ग्रहकायाधिकारे इयमुपपत्तिः
सम्यक्कथितैव अथशरस्य स्पष्टीकरणमाह ।

सन्निराशिग्रहद्युज्या निघ्नस्तिज्योद्धृतः शरः । स्फुटोसौ
क्रान्तिसंस्कारे दृक्कर्मण्याक्षजे तथा ॥ १० ॥

अयं संचिप्तो गौणप्रकारः मुख्यस्तु पूर्वं व्याख्यात
एव तथापीह युक्तिमात्रमुच्यते विपुवदृत्ताक्रान्ति
ध्रुवाभिमुखी कान्थयाच्छरः कदम्बाभिमुखः कथन्तेन
तिर्यक्स्थेन सासंस्कार्या अतः कान्थग्रे यत् द्युज्यावृत्तं
तस्य शराग्रस्य च यदन्तरमृजुतेन संस्कृता सती स्फुटा
भवति तच्चान्तरं कोटिरूपं शरः कर्णरूपः तद्वर्गान्तर
पदं द्युज्यावृत्तेभुजः एतत् व्यंखं दिग्वलनजत्यस्रसंभवं
तत्र सन्निराशिग्रहक्रान्तिः कदम्बध्रुवसूत्रयोरन्तरं तज्या
भुजः तद्युज्याकोटि स्तिज्याकर्णः यदि त्रिज्ययेयं कोटि
स्तदाशरेण केत्युपपन्नं कोटिरूपस्यैव शरस्य ध्रुवानुख
स्याक्षज्याक्षजं दृक्कर्मकर्तुं युज्यते शेषोक्तिः स्पष्टा अथ
ब्रह्मगुप्तादिभिः किं स्पष्टोक्त इत्याशङ्काह ।

ब्रह्मगुप्तादिभिः स्वल्पान्तरत्वान्नकृतः स्फुटः । स्थित्य
र्धपरिलेखादौ गणितागत एव हि ॥ ११ ॥

नक्षत्राणां स्फुटा एव स्थिरत्वात्पठिताः शराः । दृक्
र्मणायनेनैषां संस्कृताश्च तथा ध्रुवाः ॥ १२ ॥ स्पष्टार्थः ॥

अथ सदूपणानुपक्षसन्नाह ।

क्रान्तिसूत्रे शरं केचिन्मन्यन्ते तेकुबुद्धयः । यद्येव माय
न तैश्च दृक्कर्मन्यैश्च किं कृतं ॥ १३ ॥

किं स्पष्टवलने सूत्रे दत्तोमध्यशरश्च तैः । कोटिवदल
नात्सूत्रात्स्पर्शमुक्तिशरौ च किं ॥ १४ ॥

किंच कृत्वा शरं कोटिं स्थित्यर्धानयनं कृतं । तादृक्
चेत्तुशरस्तेन नानुपातेन सिध्यति ॥ १५ ॥

यदि क्रान्तिसूत्रे शरस्तदा ध्रुवाभिमुखः स्यात्निर
क्षदेशे क्षितिजस्यो ध्रुवः ध्रुवाभिमुखशराग्रस्यो ग्रहः
क्षितिजं न त्यजति नामनोन्नामनाभावात् किं तत्रा
यनदृक्कर्मणा अथवाचार्यैः कृतं येन मन्यन्ते तैरपि
कृतं भ्रान्तित्वात् तथा परिलेखे विम्बमध्यात् स्पष्टवल
नाग्नोपरिगतं सूत्रं क्रान्तिवृत्तप्राची तस्याः कोटिवक्त्रः
किं दत्तस्तत्पक्षे ध्रुवसूत्रे ज्ञेयः शेषं स्पष्टं अथोत्क्रम
ज्यानिवृत्तिमाह ।

दृष्टिकर्मवलनञ्च केनचित् भ्रान्तितः कथितमु
त्क्रमज्यया । तत्कृतं तदनुगै स्ततो परैरन्ध्रपूषपर
म्यरोपमैः ॥ १६ ॥

ब्रह्मगुप्तकृतिरत्र सुन्दरा सान्यथा तदनुगैर्विचार्यते । नोद्धता कृतिरथोद्धतास्तुवा' मामकीसुगणका विचार्यतां ॥ १७ ॥

अत्र ब्रह्मगुप्तकृतिः सुन्दरापि चतुर्वेदाचार्यैरन्यथा व्याख्याता अथात्मन औद्धत्या शङ्कामत्वीकृतं हेसुगणकाः इयं मामकीकृतिः नोद्धता अथवा लब्धता सम्यक् विचार्यतां अत्र रथोद्धता इति कन्देनामापि सूचितं अथव्यभिचारमाह ।

उत्क्रमज्याविधानेन दृक्कर्मवलनं तथा । यत्तैरुक्तं नतत्तथ्यं व्यभिचारोत्र कथ्यते ॥ १८ ॥

जिनाल्पकालांशगुणत्रिभज्या घातोऽजिनज्याविहतोऽस्य चापः । तेन त्रिभोनेन समः प्रतीच्यां प्राक्सत्रिभेण द्युचरः कुजे स्यात् ॥ १९ ॥

दृक्कण्डलाकारतयापवृत्तं तद्यास्यसौम्यं क्षितिजं तदा स्यात् । क्षिप्रोपिखेटः परमेष्ठुणात्र याम्योत्तरत्वात्क्षितिजं न जह्यात् ॥ २० ॥

दृक्कर्मसम्भूतफलद्वयस्य नाशो भवेदत्र धनर्णसा स्यात् । नैवोत्क्रमज्याविधिनात्र साम्यं दृक्कर्मकार्यं क्रमजीवयातः ॥ २१ ॥

तथैवनाशो वलनद्वयस्य साम्याद्दिगन्यत्ववियोजनेन । नसाम्यमत्रोत्क्रमजीवया स्यात् क्रमज्ययातोवलनंविधेयं ॥ २२ ॥

यत्र चतुर्विंशतिभागेभ्योऽक्ष-स्तत्राक्षज्याविज्ययो-
 र्घातो जिनाक्षज्याभक्तः फलस्य-यावत् चापं तावतः
 भुजस्य क्रान्तिज्या उत्तराक्षज्या समा भवतीत्यर्थः
 तद्यथा अक्षांशः । ५५ । एषा ज्या । १२१० । अस्यास्मि
 ज्यागुणायाजिनज्या हताया चापं प्रशिदयं । २ । अनेन
 सचिभेण समो ग्रहो । ५ । यदा पूर्वक्षितिजे अथवा
 विचिभेण । ११ । समः प्रत्यक्षक्षितिजे ग्रहो भवति
 तदा वृषभान्तः खलुस्तिके अतो इक्ष्णुललाकारं
 क्रान्तिवृत्तं स्यात् अस्य क्रान्तिवृत्तस्य क्षितिजप्रदेशे
 क्षितिजमेव दक्षिणोत्तरं स्यात् यतस्तदा कदम्बः क्षि-
 तिजे वर्तते अतः क्षितिजस्थो ग्रहः परमेष्ठापि शरेण
 कदंबोन्मुखेन विक्षिप्तः क्षितिजं न त्यजति क्रान्तिवृत्त
 ग्रहस्थानमेवोदयलग्नं स्यात् एवं इक्ष्मण्यलये धन-
 र्णयोः साम्यं भवति उत्क्रमज्या विधानेन तयोर्न
 साम्यं स्यात् अतः क्रमज्यैव कर्त्तव्यं एवं तत्रैव वर्त्तमा-
 नस्यार्कस्य वलनाभावः वलनयोर्भिन्नदिशोः साम्यात्
 उत्क्रमज्यानैव साम्यमित्यर्थः अथ यत्खलुस्तिकगे-
 रवाविति श्लोकद्वयं पूर्वं व्याख्यातमेव अथ तन्मति भ्रमे
 कारणमाह ।

गर्वा द्रुसराभस्यात्परविश्वासात्प्रमादत आपि । मुह्य-
 न्यपि मतिमन्तः किं मन्देन्यै स्तथाचोक्तं ॥ २३ ॥

गणयन्ति नापशब्दं नवृत्तभङ्गं क्षयनचार्यस्य । रसि-
 कत्वेनाकुलिता वेग्यापतयः कुक्कवयस्य ॥ २४ ॥ स्पष्टं ।

इति श्रीभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये
उदयास्तवासनाध्यायः ।

श्लोकाः । ३२६ । ग्रन्थसंख्या । अथ शृङ्गोन्नतिवा
सना तदादौ शुक्लत्वे कृष्णत्वे च कारणमाह ।

तरणिकिरणसंगीदेषपोयूपपिण्डो दिनकरदिशि च
न्द्रश्चन्द्रिकाभिश्च कास्ति । तदितरदिशिवाला कुक्कल
ग्रामलश्री घट इव निजमूर्त्तिकाययैवातपस्थः ॥ १ ॥

सूर्यादधस्थस्य विधोरधस्थमर्धं नृदृश्यं सकलासितं
स्यात् । दर्शय भाद्धान्तरितस्य शुक्लं तथौर्णमास्यां परि
वर्त्तनेन ॥ २ ॥

कक्षाचतुर्यस्तरणे चिं चन्द्रः कर्णान्तरे तिर्थगिना
यतोक्षात् । पादोनपङ्काष्ट । ५ । लवान्तरेतो दलं नृद
श्यस्य दलस्य शुक्लं ॥ ३ ॥

उपचितिमुपयाति श्रौक्ष्णमिन्दोस्त्यजतदनं मज्जतश्च
मेचकत्वं । जलमयजलजस्य गोलकत्वात्प्रभवति तीक्ष्ण
विपाणरूपतास्य ॥ ४ ॥

यद्यास्योदक्तपनशशिनोरन्तरं सोनबाहुः कोटि
स्त्रुर्ध्वाधरमपि तयो र्यच्च तिर्थकः सकर्णः । दोर्मूलकः
शशिदिशिभुजोग्राच्च कोटिस्तदग्रे चन्द्रः कर्णोरविदिग्ग
नया दीयते तेन शौक्लं ॥ ५ ॥ स्पष्टं ।

अस्य वासनापूर्वं कथितैव तथापि किञ्चिदिहोच्यते

प्राग्वत् भिन्नेरुत्तरपार्श्वे चन्द्रकक्षां रविकक्षाञ्च विलिख्य तत्रोर्ध्वरेखां तिर्यग्रेखाञ्च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्वरेखा संपाते चन्द्रबिम्बं विलिख्येदं दर्शयेत् तिर्यग्रेखा या उपरिचन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेनतरेऽन्यां तिर्यग्रेखां कुर्यात् सा रेखा प्रत्यग्रविकक्षायां यत्र लङ्घ्यते तत्र स्थित एवार्क उर्ध्वरेखावकिन्नचन्द्रबिम्बार्धं पश्चिमतः शुक्लं भवति तस्यार्धमधस्तनं मनुष्यदृश्यं तत्रस्थेर्के व्यर्केन्दुः सपाद चतुर्भागोनं राशिचयं भवति । १ । २५ । ४५ । एतावत्येव व्यर्केन्दुभुजे बिम्बार्धं पश्चिमं पूर्वं वा शुक्लं भवितुमर्हति नचिमे अथाध्यायोपसंहारस्तोत्रमाह ।

ईषदीपदिह मर्ध्यगमादौ ग्रन्थगौरवभयेन मयोक्ता । वासनामतिमता सकलोद्धागोलबोध इदमेव फलं हि ॥ ६ ॥

यस्मात् कारणात् गोले ज्ञाते इदमेव फलं यदत्रुतापि वासनोद्धते ।

इति श्रीभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ वासनां भाष्ये मितान्तरे गोलाध्याये शृङ्गोन्नतिवासनादशमोऽध्यायः ।

ग्रन्थसंख्या ॥ १८ ॥

श्रीगणेशशारदाभ्यो नमः । अथ यन्त्राध्यायोव्याख्यायते । तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

दिनगतकालावयवाज्ञातुमशक्यायतो विना यन्त्रैः ।

वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कतिचित् ॥ १ ॥

गोलोनाडीवलयं यष्टिः शंकुर्घटीचक्रं । चापं तुर्यं
फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रं ॥ २ ॥ स्पष्टं ।

अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।

अपवृत्तगरविचिन्हं क्षितिजे धृत्वा कुजेन संसृजे ।
नाडीवृत्ते बिंदुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षितिजं ॥ ३ ॥

रविचिन्हस्य काया पतति कुमध्ये यथा तथा विधृते ।
उडुगोले कुजविन्दो मध्ये नाड्योद्ययाताः स्युः ॥ ४ ॥

यथोक्तविधिना खगोलान्तर्भगोलं बध्वा तत्र क्रान्ति
वृत्ते मेपादेरारभ्य रविभुक्तराशिभागाद्यं दत्त्वा तदग्रे
यत् चिन्हं तदपवृत्तगरविचिन्हमुच्यते भगोलं चाल
यित्वा रविचिन्हं क्षितिजे धार्यं तथा धृते सति क्षितिजं
प्राच्यां विपुवन्मण्डले यत्रलघ्नं तत्र खटिकया बिन्दुः
कार्यः ततः क्षितिजवृत्तं जलसमं यथा भवति तथा गो
लयन्त्रं स्थिरं कृत्वा भगोलस्तथाचाल्यः यथा रविचिन्ह
स्य कायाभ्रगर्भे पतति तथा कृते सति विपुववृत्ते क्षिति
जविन्दो मध्ये यावत्सो घटिका स्तावत्सस्मिन्काले
दिनगता ज्ञेयाः अपवृत्ते मेपादेरारभ्य प्राक् क्षितिज
पर्यन्तं यद्राशिभागाद्यं तल्लघ्नं ज्ञेयं इति गोलयन्त्रं ।
अथ नाडीवलयमाह ।

अपवृत्ते कुजलघ्नेलघ्नं चाथो खगोलनलिकान्तः ।
दिक्स्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं पश्चा निजोदयै यावत् ॥ ५ ॥

‘व्यस्तै र्यष्टीभायामुदयेकैन्त्यस्य नाडिका ज्ञेयाः । यष्टि
कायासूर्यान्तरेयलघ्नं प्रभायाञ्च ॥ ६ ॥

केनचिदाधारेण घुवाभिमुखकीलकेऽत्रधृते । अथ
वाकीलकायातलमध्येऽस्य नृता नाड्यः ॥ ७ ॥

अत्रचारुदाहृतं दृष्टप्रमाणं चक्राकारं समं नेम्या
पष्टिघटिकां कंयन्तं खगोलमध्यस्थायां ध्रुवयष्टौ पृथ्वी
मध्यस्थाने प्रोतं कार्यं तथा खोदयप्रमाणैर्मेघादिराशि
भिरसमै र्बभयपार्श्वयोः षड्वर्गेण च बुद्धिमता अङ्कनीयं
तैश्च उदयैर्विलोमैरङ्कं मेघात्पश्चिमतो वृषो वृषात्पश्चि
मतो मिथुन इत्यादि सचाङ्कनप्रकारः सर्वतोभद्रयन्ते
यथा मयापठितः वृत्तौ चक्रभागै स्तदन्तर्घटीभिः स्वदे
शोदयैश्चाङ्कयेदस्य पार्श्वं प्रतिखोदयं खाग्रिभिः क्षेत्रभागै
स्त्रिभागाभिधैर्द्वादशांशैर्नवांशैः त्रिभागैर्द्विभागैस्तथा
स्वस्वनाथैः प्रयत्नेन षड्वर्गमेवं विभज्य एवं यन्तं कृत्वा
यस्मिन्दिने तेन कालज्ञानं तस्मिन्दिने यावानौदयिको
रविस्तद्भुक्तान् राशीन् मेघादेर्दत्त्वा भुज्यमानराशेर्भा
गान् क्षेत्रभागेषु दत्त्वाग्रे रविचिह्नं कार्यं तस्मिन्दिने
उदयकाले यष्टिकायाया पश्चिमतो गता तस्यां काया
या रविचिह्नं यथा भवति तथा यन्तं स्थिरं कार्यं ततो
नन्तरे रवि र्यथा यथा उपरियाति तथा तथा काया
धोगच्छति कायार्कचिह्नयो र्मध्ये या घटिका स्ता दिन
गता ज्ञेयाः तथा यष्टिकायायां योराशिर्येव क्षेत्राशा

स्तत्त्वग्रं श्रेयं स च षड्वर्गः अथ वार्कि खगोलांतस्थेन
यष्टिप्रोतेन चक्रान्तः इष्टप्रमाणं कीलकं प्रोतं कृत्वा
सकीलकोध्रुवाभिमुखो यथा भवति तथा केनचिदा
धारेण चक्रं स्थिरं कार्यं तथा कृते इष्टकाले कीलका
यायत्रलगति तस्मै यन्त्राधश्चिन्हस्य च मध्ये नतना
डिका श्रेयाः । इति नाडीवल्यं । अथ घटिकामाह ।

घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्रोतले पृथुकिद्रा ।
द्युनिशनिमज्जनमित्याभक्तं द्युनिशं घटीमानं ॥ ८ ॥

अत्र दशभिः शुल्बस्य पलैरित्यादि यत् घटीलक्षणं
कैश्चित्कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतदुपेक्षितं इष्टप्रमा
णाकारसुपिरं पात्रं घटीसंज्ञमङ्गीकृतं द्युनिशनिमज्ज
नसंख्यया यदि षट्त्रिंशत्कृतानि पानीयपलानि
लभ्यन्ते तदैकेन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकं । इति
घटीयन्त्रं । अथ शङ्कुमाह ।

समतलमस्तकपरिधि र्भूमसिद्धोदन्तिदन्तजः शङ्कुः ।
तत्कायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानां ॥ ९ ॥ स्पष्टं ।

इति शङ्कुयन्त्रं । अथ चक्रमाह ।

चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ स्रथष्टह्वलादिकाधारं ।
धात्रीत्रिभूत्राधारात्कल्पाभाद्धे च खार्धच्च ॥ १० ॥

तन्मध्ये दृष्ट्वा चं चिह्नार्काभिमुखनेमिकं धार्यं । भूमे
रुन्नतभागास्तत्राक्षकायया भुक्ताः ॥ ११ ॥

तत् खाधीनतश्च नता उन्नतलवसङ्गुणीकृतं द्युदलं
 द्युदलोन्नतांशभक्तं नाद्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः ॥ १२ ॥

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेत्यां
 शृङ्खलादिराधारः शिथिलः कार्यः चक्रमध्ये सुपिरं
 स्रज्जं आधारात्सुपिरोपरिगामिनीं लम्बवदूर्ध्वरेखा
 कार्या तन्मध्यतोऽन्या तिर्यग्रेखा चात्र कार्या तच्चक्रं
 परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वा आधारात् त्रिभे इति
 नवतिभागान्तरे तिर्यग्रेखा तत्परिधिसम्याते धात्री
 क्षितिः कल्प्या भाईन्तरे ऊर्ध्वरेखा नेमिसम्याते खाङ्गं
 कल्प्यं सुपिरे सूक्ष्मांशलाका प्रोतव्या सा चाक्षसंज्ञा
 तत् चक्रमर्काभिमुखनेमिकं यथा भवति तथा आधारे
 धार्यं तथा ध्रुवे ऽक्षस्य क्रायापरिधौ यच्च लगति तत्कु
 जचिह्नद्वयोरन्तरे येंशास्ते रवेरुन्नतांशाः ये क्रायाखार्ध
 योरन्तरे तेनतांशा ज्ञेयाः एवमत्र नतोन्नतांशज्ञान
 मेव भवति अतोऽन्यैर्घटिका अप्यानीताः तद्यथा तस्मि
 न्दिने गणितेन मध्यं दिनोन्नतांशान् दिनार्द्धमानं च
 ज्ञात्वानुपातः कृतः यदि मध्यं दिनोन्नतांशैर् दिनार्ध
 नाद्यो लभ्यन्ते तदैभिः किमित्येवं स्थूलघटिकाः सु
 अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।

पैत्रर्क्षेपुष्यान्तिमवारुणानामृक्षद्वयं नेमिगतं यथा
 स्यात् । दूरेऽन्तरेणेषु भस्वेचरौ वा तथात्रयं च सुधिया
 प्रधानं ॥ १३ ॥

नेमिस्थदृष्ट्यात्तगतं प्रपश्येत्वेष्टं च धिष्यस्य च योग
तारां । नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये येंशाः स्थिता भध्रुवको
युतस्तैः ॥ १४ ॥

प्रत्यक्स्थिते भेद्यपुरःस्थिते तैर्हीनो ध्रुवः स्यात् खच
रस्य भुक्तं यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वा ऊर्ध्वनेम्यामुक्त
र्क्षाणां मध्ये भद्वितयं युगपत् नेमिगतं यथा स्यात्तथा
यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ययोरेकतरं स्थानमङ्कयेत्
ततोऽग्रे पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विध्येत् ग्रहः
प्रायोत्तगतो दृश्यते अक्षमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरो
ग्रहावधिः अक्षमूलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यं तत्स्थानम
प्यङ्क्य अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये येंशास्तैर्भध्रुवो युतः स्फुट
ग्रहो भवति यदा ग्रहात्पश्चिमस्थं नक्षत्रं यदा पूर्वस्थं
नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति अथवाप्य
शरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरेऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा
तावेव विध्वाप्रोक्तवत् ग्रहज्ञानं । इति चक्रयन्त्रम्
अथ चापंतुर्यगोलश्चाह ।

दलीकृतं चक्रमुशन्तिचापं कोट्पण्डखण्डं खलुतुर्य
गोलं ॥ १५ ॥ स्पष्टं ॥

अत्र यन्त्रेषु गोलोगोल एव नाडीवल्यं विपुवदृक्तं
तयोर्घटिकाज्ञाने गोलयुक्तिरेव वासना सम्यक् ध्रुवा
भिमुखयष्टिके गोले धृते यथोक्ताः स्वतएव घटिका
ज्ञायन्त इत्यर्थः यत्तु नाडीवल्यं चक्रं कृत्वा यष्ट्यां

प्रातं तत् षड्वर्गाङ्कनार्थमेव यत्तु चक्रं तद्दृष्ट्वाण्डलं
तत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव गोलयुक्त्या भवति दृष्ट्वाण्ड
ले क्षितिजादुपरि यैर्भागै रविर्भवति तैरेव पश्चिमक्षिति
जादधः कीलककाया लगतीत्यर्थः ग्रहवेधे यदक्षेपधि
ण्यद्वयं नेमिस्थं कृत्वा यन्त्रं धृतं तत्क्रान्तिवृत्ताकाराव
स्थानार्थं अतस्तत्रापि गोलयुक्तिरेव वासना इति चाप
तुर्ये । अथ फलकयन्त्रमाह ।

दृष्ट्वाण्डले प्रस्फुटकालोक्तः सुखेन नान्यै र्यतितं
मयातः । सगोलयुक्ते र्गणितस्य सारं स्पष्टं प्रवक्ष्ये फल
कारण्ययन्त्रं ॥ १६ ॥ स्पष्टं ।

इदानीमभीष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमाह

नित्यं जाद्यतमोक्षरं सुमनसामुक्तासनं सप्रभं चाक्षे
शं समयावबोधनविधौ प्रोहोधितज्योतिषं । सेव्यं मण्ड
लमध्यगं सुकृतिभिर्यन्त्रं स्फुटं वक्ष्यामि नलैतद्गुणमेव
देवममलं श्रीभास्करं भास्करः ॥ १७ ॥

वक्षि कथयामि किं यन्त्रं किंविशिष्टं स्फुटं अव्यभि
चारिकः कर्त्ता अहं भास्करः किं कृत्वा नत्वा प्रणिपत्य
कं भास्करं स्मर्य किं विशिष्टं मण्डलमध्यगं सत्स्वरूपाव
स्थानं पुनः किं विशिष्टं मितिप्रतिविशेषणं सम्बध्यते
नित्यं अविनाशिनं तथा जाद्यतमोक्षरं शैत्यतमोक्षरं
तथा सुमनसा कमलादीनामुक्तासनं तथा सप्रभं सद्दी
प्तिकं तथा अक्षेशं निरायासं कसमयावबोधनविधौ

कालज्ञानविधाने प्रोद्धोधितज्योतिषं उज्ज्वलिततारकं
यदेतत्तारकाणां तेजस्तद्वितेजः सञ्जनितमेवेत्यर्थः
तथा सेव्यं उपास्यं कैः सुकृतिभिः पुण्यकृद्भिः अथैता
न्येव विशेषणानि यन्त्रे व्याख्यायन्ते किं विशिष्टं यन्त्रं
जाद्यतमोद्धरं जाद्यमौढ्यं तदेव तमोद्धरतीति जाद्य
तमोद्धरं कदा नित्यं प्रत्यक्षं तथा सुमनसां विदुषामु
ज्ज्वलनं तथा सप्रभं छायासहितं तथा अक्लेशं समया
वबोधनविधौ अत्र सुखेन कालज्ञानं भवतीत्यर्थः
तथा प्रोद्धोधितज्योतिषं उज्ज्वलीकृतज्योतिःशास्त्रं
तथा सुकृतिभिः सुगणकैः सेव्यं तथा मण्डलम
ध्यगं मण्डलं मध्यगं यस्येति मण्डलमध्यगं अन्तर्लि
खितवृत्तमित्यर्थः तथा ऽमलमिति । इदानीं यन्त्र
लक्षणमाह ।

कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाद्वा । ९० । गुलै
र्विस्तृतं विस्तारादिगुणा । १८० । यतं सुगणकेनायाम
मध्येतथा । आधारः श्लथश्चक्षुःलादिघटितः कार्या
च रेखा ततः स्वाधारादवलम्बस्वच्छसदृशी सालम्ब
रेखोच्यते ॥ १८ ॥

लम्बं नवत्यं । ९० । गुलकैर्विभज्य प्रत्यंगुलं तिर्य
गतः प्रसार्य । सूत्राणि तत्रायतसूक्ष्मरेखा जीवाभि
धानाः सुधिया विधेयाः ॥ १९ ॥

आधारतोषः खगुणां । ३० । गुलेषु ज्वालम्बयोगे

सुषिरश्च सूक्ष्मः। दृष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका लेप्याल
संज्ञा खलुसाप्रकल्प्या ॥ २० ॥

पथ्यं। ६०। गुलव्यासमतश्चरन्धात्कृत्वा संवृत्तं परि
धौ तदङ्गं। षष्ठ्या। ६०। घटीनां भगणांशः। ३६०। कैश्च
प्रत्यंशकं चाम्बुपलैश्च दिग्भिः ॥ २१ ॥

अथे सरन्धा तनुपट्टिकैका षष्ठ्यं। ६०। गुला दीर्घ
तयातयाङ्गा अत्रादौ धातुमयं श्रीपर्णादिदातुमयं वा
फलकं चतुरस्रं स्रष्टुणंसमं कर्तव्यं तच्च नवत्यं। ८०।
गुलविस्तारं द्विगुणदैर्घ्यविस्तारं तत्समीपे दैर्घ्यमध्ये तस्या
भारः शिथिलः शृङ्खलादिः कार्यः आधारे धृतं यन्त्रं
यथालम्बमानं स्यात्तथा धृते फलके आधारादधः सूत्र
मवलम्बरेखा कार्या सालम्बसंज्ञा तं लम्बं नवति। ८०।
भागं कृत्वा भागे भागे तिर्यग्रेखा दीर्घा कार्या तिर्यक्
त्वंतुलम्बभवान्मत्स्यात् सारेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया आधारा
दधस्त्रिंशदंगुलाः। ३०। तरे या ज्या तस्या लम्बस्य च
सम्पाते सुषिरं तत्रेष्टप्रमाणा शलाका लेप्या सा ऽस्र
संज्ञा तस्माद्रन्ध्रात्त्रिंशः। ३०। दङ्गुलेन कर्कटकेन वृत्त
रेखा कार्या सा षष्टि। ६०। घटिकाभिर्भगणांशकैः
खण्डग्रिसंख्यैः। ३६०। प्रत्यंशं दशभिर्दशभिः। १०।
पानीयपलैश्चाङ्गा अथ तासादिमयी वंशशलाकामयी
वापट्टिकाषष्ठ्यङ्गुलाः। ६०। दीर्घतया तैरेव फलका
ङ्गुलैः सूत्रैवादिता कार्या सा षट्टिका ऽर्धाङ्गुलविस्तृता

एकस्मिन्नग्रेऽगुलमात्रागुलवितृता कुठाराकारा कार्या
तत्र विस्तारमध्ये किर्द्रं कार्यं अक्षप्रोतायाः पट्टि
कायाः लम्बोपरिधृतायाः एकं पार्श्वं यथालम्बरेखा नात्वं
जहाति तथा सरंध्राकार्येत्यर्थः इदानीं यंत्रोपकरण
माह ।

यत्खण्डकैः स्थूलचरं पलाद्यं तद्भोक्तुम् । १८ । तस्याच्च
रशिञ्जिनीच ॥ १९ ॥

यत्खण्डकोत्थं चरार्धं पानीयपलात्मकं तस्यकोन विं
शति । १८ । भागोत्र चरज्या ज्ञेया तानि चरखण्डानि
दिङ्नागसत्त्वंशमुष्णैः । १० । ८ । ११ । चिनिघ्नीपलप्रभास्तु
चरखण्डानिति तानि यथा सार्धचतुरङ्गुले । ११ । पलं
प्रभादेशे । ४५ । २६ । १५ । अत्रोपपत्तिः खण्डकैश्चर
साधने कथितैव तच्चरं रूपतश्चरज्यारूपमेवागच्छति
तच्च पानीयपलात्मकं अतस्तत्पञ्चुणितमस्वात्मकं स्यात्
स्वल्पत्वादस्य ज्यातायत्येव भवति ततोऽनुपातः यदि
त्रिज्याव्यासार्धं एतावती चरज्या तदात्रिंशद्व्यासार्धं
क्रियतीति अत्र त्रिंशच्चरज्याया गुणकस्त्रिज्या चरः
अतः पञ्चिस्त्रिंशताच त्रिज्यापवर्तने कृते जात एकोन
विंशतिर्हरः । १८ । रूपं । ११ । गुणः फलमत्र यंत्रे चरज्ये
त्युपपन्नं इदानीं यष्टिसाधनमाह ।

वेदाभवाः शैलभुवो धृतियु विश्वेचवाणाः । १८ । ११ ।

११७।१८।१३।५। पलकर्णनिम्नाः। अर्कोद्भूताः स्युः
क्रमशः स्वदेशे राश्वर्धलभ्यानि द्विखण्डकानि ॥ २३ ॥

तैः क्रान्तिपाताद्वरवे भुजज्या पष्ठ्युद्भूतालश्रवणेन
युक्ता। दिग्घो। १०। कृता। ४। सा भवतीह यष्टिः सा
पट्टिकायां सुपिरात्रदेया ॥ २४ ॥

एतानि खण्डकानि निरक्षदेशे पलकर्णगुणानि
द्वादशभक्तानि स्वदेशे भवन्ति पञ्चदशभिः पञ्चदशभि
र्भागै रेकैकं लभ्यते एवन्तैः खण्डकैः सायनांशार्कात्
भुजज्या साध्या सा पट्टिभक्ता पलकर्णयुता ततोदश
गुणा चतुर्भक्ता अङ्गुलात्मिका यष्टिर्भवति सा यष्टिः
पट्टिकायां सुपिरादेया यष्टिमितान्यङ्गुलानि पट्टि
कायां रन्ध्रादारभ्य गणयित्वाग्रे चिह्नं कार्यमित्यर्थः
अत्रोपपत्तिः अत्र सुपिरोपरि या ज्यारेखा मध्यरेखेति
ज्ञातव्या इह किल दृग्खण्डलाकारे धृते यत्रे कील
कायापरिधौ यत्र लगति तन्मध्यरेखयोरन्तरे ये उन्नत
भागा स्तेषां ज्या उन्नतज्या मध्यरेखा काययोर्मध्ये याव
न्त्यङ्गुलानि तावती उन्नतज्येत्यर्थः सैवेष्टकालेशङ्कुः स
एव पलकर्णगुणोद्वादशहतइष्टइतिः स्यात् सा त्रिज्या
गुणाद्युज्यया भक्तोष्टान्त्यका स्यात् अथ त्रिज्योत्तरगोले
चरज्यया युतादक्षिणेहीनासत्यन्त्या स्यात् अन्त्याया
इष्टान्त्यको नायायक्रेपं सा नतकालस्योत्क्रमज्या स्यात्
अतस्तस्याउत्क्रमचापे कृते नतकालो ज्ञायत इति किल
गोले कालज्ञानवासना इदं धूलोकर्मयन्त्रादेवोपसंहरत्तुं

यष्टिः कृता तत्र तावत् राश्वर्ध ॥ १५ ॥ भुजेद्युज्या ।
 ३४१८ । राशौ । ३३६६ । सार्धं राशौ । १ । १५ । ३२८२ ।
 राशिद्वये । ३२१८ । सार्धं राशिद्वये । २ । १५ । ३१६१ ।
 राशित्रये । ३१४१ । यदा किल द्वादशाङ्गुलशङ्कुः स्तिज्य
 या गुण्यते आभिर्द्युज्याभिः पृथक् पृथक् विभज्यते ताव
 त्सर्वत्र द्वादशाङ्गुलानि लभ्यन्ते अधोवेदाभवा इत्यादी
 नि व्यङ्गुलानि उपरि तनान्द्वादशपरित्यज्य एषामेवा
 न्योनुपातः एतान्येव स्वदेशेषलकर्णगुणानि द्वादश
 दृतानि पञ्चदशभागलभ्यानि खण्डकानि कल्पितानि
 तैः खण्डकैः सायनांशार्कस्य भुजज्या व्यङ्गुलात्मिका
 भवति अतः पष्ठुदृता इयमक्षकर्णेऽप्यतो योज्या
 यतो ये उपरित्यक्ता द्वादशते यावदक्षकर्णेन गुण्यन्ते
 द्वादशभिर्विभज्यन्ते तावदक्षकर्ण एव लभ्यते एवं
 द्वादशाङ्गुलस्य शङ्कोः इष्टान्त्या जाता इयं धूचीकर्मा
 पसंक्षारायं त्रिंशदङ्गुलस्य शङ्कोः परिणामिता तत्रानु
 पातः यदि द्वादशाङ्गुलस्येयंतदात्रिंशदङ्गुलस्य केति
 अत्र गुणकभाजकौ त्रिभिरपवर्त्य गुणस्थाने दश । १० ।
 भागहारे चत्वारः । ४ । कृताः एवमनुपातेन त्रिंश
 दङ्गुलशङ्कोरिष्टान्त्यायष्टिसंज्ञा भवतीत्यर्थः यदि त्रिंश
 द्दक्षैर्यष्टिमिता इष्टान्त्या तदेष्टशङ्कोः कियतीति एव

टीपिः जीवावयधान्पिण्डाग्रकल्प्य तानपिमादपिमात् संशो
 धवेदाभवा इत्यादीनि निरुद्धे खण्डानि कल्पितानीत्यर्थः ।

मिष्टशंकुर्यद्या गुण्य खिंशताभाज्यःफलमिष्टान्या इति
स्थितं तदर्थं सा यष्टिः पट्टिकायां दत्ता तदग्रे चिन्हं
कृतं इदानीं यष्टि प्रयोजनमाह ।

धार्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव तत्पार्श्वयोर्लगति
तुल्यमिनस्य तेजः । क्रायाक्षजा स्पृशति तत्परिधौ यमं
शं तत्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥ २५ ॥

अक्षप्रोता रविलवगता पट्टिका न्यस्य तस्माद्यष्टेरया
दुपरिफलके ध्वजगोलक्रमेण । यत्नाद्देयश्चरदलगुण
स्तत्र याज्या तथाच द्वित्रे वृत्ते तलगघटिकाः स्फुर्नता
लम्बकान्ताः ॥ २६ ॥

तद्यन्त्रमाधारे ऽवलम्बमानं तथा धार्यं यथा यन्त्रो
भयपार्श्वयोस्तुल्यकालमेवार्कतेजो लगति अर्काभिमुख
नेमिकं दृष्ट्वाण्डलाकारमित्यर्थः तथा धृते सुपिरे प्रोत
स्याक्षस्य क्रायावृत्तपरिधौ यस्मिन्नंशे लगति तत्रांशके
कल्प्यः अथाक्षप्रोतैव पट्टिका रविचिन्हे स्थाप्या तथा
धृतायां पट्टिकायां यत्पूर्वं कृतं यष्टिचिन्हं तस्मादुपरि
उत्तरगोले दक्षिणगोलेतु तदध्वरज्यामितान्यकुला
नि फलके गणयित्वा तत्र चिन्हं कार्यं चिन्हस्थाने
याज्या रेखा सा वृत्ते यत्र लग्ना तस्माद्धोवृत्ते लम्ब
रेखा वधेर्यावत्यो घटिकास्तावत्यस्तात्काले नता ज्ञेयाः
तद्दर्शिचिन्हं यदि रेखयो मध्ये स्थितं तदा तदनुसा
रिणीं तत्रान्या रेखा प्रकल्प्य नाशो ज्ञेयाः अत्रोपपत्तिः

अत्रोत्तरगोले सुषिरादुपरि दक्षिणे तदधश्चरज्या
मितान्यङ्गुलानि दत्त्वा तदग्रे चिह्नं कार्यं तदन्त्याग्रं
ज्ञेयं एवं वृत्तस्थाधो व्यासार्धं चरज्यया युतो नं कृतं
भवति अतः सा अन्त्या अथ वृत्तपरिधौ यत्र क्वाया
लग्ना तन्मध्यरेखयोरन्तरं किलशंकुः क्वायोपरि पट्टि
कायां न्यस्तायां यत्र यष्टिचिह्नं तन्मध्यरेखयोरन्तरमि
ष्टान्त्या यदि त्रिज्याग्रे शंकुतुल्यो विप्रकर्षस्तदा यष्ट्य
ग्रे कियानिति एवं चैराशिकं कृतं भवति साद्युदले
अन्त्यायाः शोध्यन्त्याग्रन्तुचरज्यया मध्यज्याया
उत्तरगोले उपरि दक्षिणे ऽधोवर्तते अतो यष्ट्यग्रा
दुपर्यधश्चरज्या दत्ता तदग्रे याज्या रेखा तथा ऽवक्लिन्ने
ऽधोवृत्तखण्डे बाणरूपमन्त्याया अवशेषं भवति अत
स्तदुत्क्रमज्याया चार्धं नतघटिका भवन्ति तस्या ज्या
रेखायाः सकाशात् लम्बरेखावधिनतघटिकावृत्ते विग
णय्य याज्ञा इत्यर्थः एवं क्वायादर्शनात् कालज्ञान
मुक्तेदानीमेतावत्यभीष्टेकाले नते क्वायालग्नियतीत्ये
तदर्थमाह ।

लम्बादेया विनतघटिका स्तज्यकातश्चरज्या व्यस्ता
देया भवति च तथा यापरा तत्र मौर्वी । धार्या
पट्टी स्पृशति हि यथा तज्यकायष्टिचिह्नं पट्टीस्थाने निप
तति तदा ऽक्षस्य नूनं ग्रभा ऽस्य ॥ २७ ॥

अधस्तनालम्बवृत्तसम्पातादूर्ध्वं वृत्ते नतघटिका
त

गण्याः तदग्रे याज्या रेखा तस्याध उत्तरगोले दक्षिणेतु
तदुपरि फलके चरज्यामितान्यङ्गुलानि गणयित्वाद्ये
चिन्हं कार्यं तत्र याज्यारेखा तस्या रेखायां पट्टीस्थित
यष्टिचिन्हं यथा लगति तथाऽक्षप्रोतैवसापट्टीधार्या
पट्टीस्थाने तस्मिन्काले ऽक्षस्य क्वाया पतिष्यतीति श्रेयं
अत्रोपपत्तिः कथितप्रकारवैपरीत्येन यदस्य यत्रस्य
नवत्यङ्गुलविस्तारः तद्विगुणं दैर्घ्यमुक्तं तत्सर्वदेशाभि
प्रायेण अथवा यावदेव स्वदेशे उपयोगितावदेव बुद्धि
मता कार्यं तद्यथा वृत्तमध्यरन्ध्रादुपरि परमचरज्या
मिता रेखाऽष्टौ । ८ । अथय अष्टत्रिंशत् एवं पटच
त्वारिंश । १६ । दङ्गुलानि विस्तारे परमयष्टिमितान्यङ्गु
लानि द्विगुणानि पटसप्ततिर्दैर्घ्ये । ७६ । एतावता कुरु
क्षेत्रपर्यन्तं यावत्कालज्ञानं स्यात् इति फलकयन्त्रम्
अथ यष्टियन्त्रमाह ।

त्रिज्याविष्कम्भाधै वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र । दत्त्वा
त्रां प्राक्पद्यात् युज्यावृत्तं च तन्मध्ये ॥ २८ ॥

तत्परिधौ पष्ट्यङ्गं यष्टिर्नष्टयुतिस्ततः केन्द्रे । त्रिज्या
ङ्गुलानि धेया यष्ट्यग्राग्रान्तरं यावत् ॥ २९ ॥

तावत्या मौर्ध्वा यत् द्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत्तत्र । दिन
गतशेषानाशः प्राक्पद्यात्सुः क्रमेषैव ॥ ३० ॥

समायां भूमौ त्रिज्यामिताङ्गुलेन कर्कटेन वृत्तं दिग
ङ्कितञ्च कृत्वा तत्र प्राक् पद्याद्वा गोलावशादुत्तरा

दक्षिणावाज्यार्धवहेया अग्राग्रयोर्बद्धं ध्रुवमुदयास्त
 सूत्रमुच्यते अथ तस्यैव वृत्तस्य मध्ये युज्यामितेन कर्क
 टेनान्यद्वृत्तं कृत्वा नाडीपट्याऽकनीयं ततस्त्रिज्यामि
 ताङ्गुलाया ऋजुयष्टेर्मूलं केन्द्रे लग्नं कृत्वा ग्रमर्काभि
 मुखं तथा धार्यं यथा यष्टिर्नष्टकाया स्यात् ततः प्राच्यां
 दिशि त्रिज्यावृत्ते यदग्राग्रचिह्नं तस्य यष्ट्यग्रस्य च
 मध्ये ऋजुशलाकया मित्वा सा शलाका युज्यावृत्तेजी
 वावत् धार्या नज्यार्धवत् ततः शलाकाग्रयो मध्ये धनु
 पि यावन्त्यो घटिकास्तावन्त्य स्तदादिनगता ज्ञेयाः एवं
 पश्चिमाग्राग्रयष्ट्यग्रयो मध्ये शलाकया दिनशेषा ज्ञेयाः
 दिनशेषेनान्दिनमानं दिनगतनाशो भवन्ति यतस्त
 दैक्यं दिनमानं अत्रोपपत्तिर्गोत्रयुक्त्यैव यष्टीत्रिज्या
 यङ्गुवि वृत्तं लिखितं तत् क्षितिजं तत्र पूर्वतः पश्चिमत
 आग्रा अग्राग्रयो रूपरि गतारेखा उदयास्तसूत्रं
 अग्राग्रे उदितो रविर्यथा यथाक्षेरात्रवृत्तगत्या उपरि
 गच्छति तथा तथा केन्द्रे नियोगितमूलाया यष्टेरग्रे
 भ्राम्यमाणे यष्टिर्नष्टद्युतिः स्यात् यतो यष्ट्यग्रे रविः
 अग्राग्रादर्कं यावदक्षेरात्रवृत्ते यावन्त्यो घटिकास्ता
 वन्त्यो दिनगता भवन्ति तत्राकाशे युज्यावृत्तं लिखितुं
 नायाति अतो याग्रयष्ट्यग्रयोरन्तरं शलाकया मित्वा
 गृहीतं ततो भुवि लिखिते युज्यावृत्ते तथा शलाकया
 ज्यारूपया धनुषि घटिकाज्ञानं युक्ति युक्तं अथान्यदाह
 यष्ट्यग्राक्षेत्रे ज्ञेया दृग्ज्यानृकेन्द्रयोर्मध्ये नष्टद्युते

यष्टेरयादधो यावान् लम्बस्तावान् तस्मिन्काले शंकुः शं
कुकेन्द्रयो मध्ये दृग्ज्या ज्ञेया शंकुप्राच्यपरयो रन्तरं
वाङ्गः प्रागपराशानरान्तरं वाङ्गरिति वक्ष्यति केवलदि
गज्ञाने सत्यक्षभामाश्च । उदये स्तेयध्यग्रप्राच्यपरा मध्य
मया स्यात् ॥ ३१ ॥

शंकूदयास्तसूचान्तरमर्कगुणं नरोद्धृतं पलभा उदय
कालेस्तकालेवा यष्टिर्नष्ट्युति ध्रियमाणा सकलैव भूल
या स्यात् एवं यध्यग्रप्राच्यपरयोरन्तरं त्रिज्यावृत्ते
ज्यार्धवत्स्थितं साया ज्ञेया ततः प्राम्बदुदयास्तसूचं
इष्टकाले शंकुश्च शंकूदयास्तसूचयोरन्तरं द्वादशगुणं
शंकुना भक्तं पलभा स्यात् अत्रोपपत्ति स्त्रैराशिकेन
यद्यथा यद्यस्य शङ्कोः शंकूदयास्तसूचयोरन्तरं शङ्कुः
तलं भुजस्तदा द्वादशाङ्गुलस्य शङ्कोः क इति फलं विष्णु
वती भवति अथोद्यन्तमर्कमद्वयापि कथयति ।

भुजयो रेकान्यदिष्टो रन्तरमैकं रविचुखं ॥ ३२ ॥

शंकन्तरहत्यलभा प्रागपराशानरान्तरं वाङ्गः स्यष्ट
अत्रोपपत्तिः यत्र देशे विपुवती । ४ । तत्रोत्तरगोले
प्रथमशङ्कुस्तिशदङ्गुलो दृष्टः तस्य याम्यो भुजः पञ्चा
ङ्गुलः अन्यस्य षट्त्रिंशदङ्गुलः तस्य याम्यो भुजः सप्ता
ङ्गुलः अत्राग्रयाकिलशङ्कुतलं न ज्ञायते किन्तु भुजा
ग्रयो यावदन्तरं शङ्कुतलयोरपि तावदेवान्तरं भवति
तच्छङ्कुतलं कल्पितं । २ । कस्य शंकूदयांतरतुल्यस्य

शङ्कोः । ६ । यद्यस्य शङ्कोरिदं शंकुतलं तदा द्वादशाङ्गु-
लस्य किमिति फलं पलभा । ४ । अथवा पलभाप्रमाणं
या । १ । यदि द्वादशाङ्गुलस्य शङ्कोः पलभा शंकुतलं
तदा त्रिंशदङ्गुलस्य षट्त्रिंशदङ्गुलस्य किमिति । १२ ।
या । १ । ३० । वा । १२ । या । १ । ३६ । एवं ज्ञाते शंकुतले
पृथक् पृथक् या । ११ । या । १६ । एते स्वस्वयाम्यभुजाभ्यां
रक्षिते जाते- उत्तरेऽग्रे या । ११ । रु । ६० । या । १६ । रु ।
८४ । अनयोरग्रयोः समीकरणे केदगमे च क्रियमाणे
इयं क्रियोपपद्यते इदानीं दिग्देशकालानामज्ञाने केव-
लार्क दर्शनादेव सर्वमाह ।

यष्ट्याशंकुत्रितयं ज्ञात्वा वा कथ्यते सर्वं ॥ ३३ ॥
आद्यन्तशङ्कुशिरसो स्तिर्यक् सूत्रं निबध्य तत्सूत्रे ।
मध्यमशंकग्रहे । २ । सूत्रे भूमिं पृथङ्ग्रेये ॥ ३४ ॥
भृचिन्हद्वितयोपरिसूत्रं तत्रोदयास्तसूत्रं स्यात् ।
तत्कोन्द्रान्तरमया सूत्रादग्रान्तरे ततः प्राची ॥ ३५ ॥
प्राग्बदतोत्तकाया तद्भुतिविह्वताग्रकार्कसङ्गुणिता ।
क्रान्तिज्यात्रिज्याघ्नीजिनभागज्योद्भूता दोर्ज्या ॥ ३६ ॥

त्रिज्यावृत्तं विलिख्य प्राग्बदद्याशंकुत्रितयमभीष्टे
काले ज्ञात्वा प्रथमतः तीयशंकग्रयो रेकं सूत्रं स्तिर्यक्
बध्वा मध्यस्वशङ्को रग्रेन्यत्सूत्रस्यैकमग्रं बध्वा तत्सूत्रं ति-
र्यक्स्यसूत्रे लग्नं यथा भवति तथा प्रथमशंकभिमुखं
अधः कर्णगत्या त्रिज्यावृत्तपरिधिं नीत्वा तत्र पूर्वभाग

चिह्नं कार्यं ततोऽन्यसूत्रं तदेव वा तृतीयशंकभिमुख
 मनेनैव प्रकारेण नीत्वा वृत्तपश्चिमभागे चिह्नं कार्यं
 तयोश्चिह्नयो रूपरिगतं सूत्रमुदयास्तसूत्रं स्यात् छत्र
 केन्द्रयो रन्तरमग्रा उदयास्तसूत्रादया तुल्येनरे केन्द्रे
 परि प्राच्यपरा रेखा कार्या ततः शंकूदयास्तसूत्रान्तर
 मित्यादिना पलभाज्ञानं शेषं स्पष्टं अत्र गोले ऽधोरात्र
 वृत्ते यथोक्तं त्वितिजसम्पातयो उदयास्तसूत्रं बध्वा
 तस्मिन्नेवाधोरात्रवृत्ते चिह्नत्रयं कृत्वा तानि शङ्कुशि
 रांसि प्रकल्प्य आद्यन्तचिह्नयो स्तिर्गक सूत्रं च निबध्य
 मध्यसूत्रात्तिर्यक्सूत्रं च अथ हव न्नीयमानं उदया
 स्तसूत्रे एव लगति इत्युपपत्तिर्दर्शनीया ततोऽग्रा दिक्
 पलभाज्ञानं युक्तियुक्तं पलभाज्ञाने तद्देशज्ञानं अथ
 कालज्ञानमाह ।

तद्वनुराद्ये चरणे वर्षस्यार्कः प्रजायतेत्येषु ।

भार्द्वाद्युतः सभार्धभागणात्पतितोऽब्दचरणानां ॥ ३७ ॥

चतुर्चिह्नैर्ज्ञानं स्यात् चतुर्चिह्नान्ययतस्ततोऽवक्ष्ये ।

भात्रितयात् भाधमणं नसदस्मादिकपलाद्यन्व ॥ ३८ ॥

ह्यायतोऽयातोऽवाभानुः सक्रान्तिपातएव स्यात् ।

पातोऽगः स्फुटभानुः स्फुटभानूनो भवेत्पातः ॥ ३९ ॥

अत्रायतः श्रुतिभाजिताग्रकार्कसङ्गुणितेत्यादि वि
 लोमविधिना या स्फुटार्कदोर्ज्या आनीता तस्याऽयद्वनुः
 स रविर्भवति एवं वर्षस्य प्रथमचरणे द्वितीये भार्द्वात्

च्युतस्तृतीये सभाह्नः चतुर्थे भगणात्यन्तित इति व्यस्तविधिः वर्षचरणज्ञानं ऋतुचिन्हैः अत्रान्यैराचार्यैर्भात्रितयाद्दिग्ज्ञानं दिग्ज्ञाने भाभ्रमरेखां चोत्पाद्य केन्द्रभाभ्रमरेखयो र्यद्यास्योत्तरमन्तरं सा मध्यकाया ततः क्रान्तिज्यां विलोमविधिना तस्याः रविरक्षस्य एवं वक्ष्यमाणमहाप्रश्नभङ्गायैवत्कृतं तदसत् कुतः यद्भात्रितयाद्भाभ्रमणं तदपि तावदसत् अन्यान्यभाग्रहणादन्यथान्यथा भाभ्रमरेखा स्यादिति निपुणैरवलोक्यं भाभ्रमनाशे दिक्पलादिकमपि न घटते अतोयष्ट्याशंकुचितयं ज्ञात्वेत्यादिना महाप्रश्नभङ्गोयुक्तः अत्रकिला आतो रविर्ज्ञातः योत्राग्रातः छायातोवा रविर्ज्ञायते सप्तक्रान्तिपात एव स्यात् अतः पातो नो रविर्भवति रव्यूनद्यपातो भवतीति युक्तमुक्तं एवं स्फुटरवेर्मध्यमो मध्यमादहर्गणोहर्गणात्कल्पगतमिति कालज्ञानं इति यष्टियन्त्रं द्वादानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह ।

अथ किमुपयुतन्तैर्धर्मितो भूरियन्तैः स्वकरकलितयष्टे र्दत्तमूलाग्रदृष्टेः । नतदविदितमानं वस्तु यद्दृश्यमानं दिविभुविचजलस्थं प्रीच्यतेतः स्थलस्थं । ४० । अथ प्रश्नः ।

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चायं तत्त्वान्तरं तस्य समुद्रयं च । योवेत्ति यष्ट्यैव करस्थयासौ धीयन्त्रवेदीयद् किं नवेत्ति ॥ ४१ ॥ स्पष्टं ।

अथ यष्ट्या ध्रुववेधेन पलभामाह ।

यष्ट्यग्रमूलसंस्थं विध्वा ध्रुवमग्रमूलयो लम्बौ ।

वाङ्गलम्बान्तरभूर्लम्बो द्वायान्तरं कोटिः ॥ ४२ ॥

कोटिर्द्वादशगुणिता वाङ्गविभक्तापलप्रभाज्ञेया अत्र
समाया भूमौ स्थित्वा गणकेन वेधः कर्तव्यः यष्ट्यग्रमूल
संस्थमिति यष्टे रष्ट्रे मूले चैकद्वेलया यथा ध्रुवः संलग्नो
दृश्यते तथा यष्टिर्धारा ततस्तदग्रामूलान्तरं बनि
पातौ कार्यौ भुवि लम्बनिपातयोरन्तरे यावन्त्यङ्गुलानि
तावान्भुजः एवं लम्बौ च योरन्तरे यावन्ति तावती
कोटिः यष्टिप्रमाणं कर्णः सर्ववेधेष्वपि अयमेव विधिर्ज्ञेयः
ततो नुपातः दद्यनेन वाङ्गना एतावती कोटिस्तदा
द्वादशाङ्गुलेन किमिति फलं पलभास्यान् इदानीं वंशा
दिवेधमाह ।

विध्वैवं वंशतले दृष्टुं क्रायाहताद्वाहोः ॥ ४३ ॥

कोट्यालब्धं ज्ञेयं स्ववंशमध्ये महीमानं ।

विध्वाथोर्वशाग्रं भूमानं कोटिसङ्गुणं भक्तं ॥ ४४ ॥

दोष्णावंशो क्रायो दृष्टुं क्रायेण संयुतो वंशः ।

उदाहरणं पञ्चशक्राङ्गुलायष्टि । १४५ । रष्ट्रयष्टि

र्द्दगुह्यः ॥ ४५ ॥

पट्करास्तलवेधेदोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ।

अग्रवेधेरसेशा ॥ ११६ ॥ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ॥ ११६ ॥

वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥ यष्टिः ॥ १४५ ॥

दृगुक्त्रायः । ६८ । तलवेधेवाङ्गः हस्ताः । ६ । कोटिः । १७ ।
 अग्रवेधेवाङ्गः । ११६ । कोटिः । ८७ । अत्र तलवेधे अग्र
 वेधेवाध्रुववत् यद्यग्रमूललम्बयोरन्तरं भुजः लम्बोक्त्रायां
 तरं कोटिः एवं यथोक्तकरणेन लब्धमात्मवंशान्तरं ।
 ५७६ । वंशौच्चतं । ५०० । अत्रोपपत्तिः आत्मवंशान्तर
 भूमिर्भुजः दृग्युक्त्रायः कोटिः दृष्टिमूलवंशयोर्वद्भू सूत्रं
 कर्णः एतद्व्यस्तानुसारमेव यद्व्यावेधेन व्यस्तमुत्पद्यते
 तत्र लम्बान्तरभूभुजः लम्बौच्चान्तरं कोटिः यष्टिः कर्णः
 अतोनेनानुपातः यद्यनया कोट्या अयं भुजो लभ्यते
 तदा दृगुक्त्रायकोट्या क इति फलमात्मवंशान्तरं भूमिः
 एवमग्रवेधेपि एवं वंशमूलादुपरि दृग्युक्त्रायमितेऽन्तरे
 चिन्हं कल्प्यं तद्दृष्ट्योरन्तरे रेखा भूमानमिता सभुजः
 चिन्होपरिस्थं वंशखण्डं कोटिः दृष्टि वंशाग्रयोर्वद्भू सूत्रं
 कर्णः एतद्व्यस्तानुसारमेव वेधव्यस्तं भवत्यतोनुपातः
 यदि वेधभुजेन वेधकोटिर्लभ्यते तदा भूमितेन भुजेन
 क इति फलं चिन्होपरितनं वंशखण्डं तत् दृग्युक्त्रायेण
 युतं सकलवेणुप्रमाणं अथ केवलाग्रवेधेनाह ।

अग्रविध्वोर्ध्वस्थः पुनरुपविष्टश्च तद्विध्येत् ॥ ४७ ॥

निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहतो दृगौच्यविश्लेषः ।

भूमिर्वंशौच्यमतः पृथक् पृथक् पूर्ववत् ज्ञेयं ॥ ४८ ॥

अत्र प्रश्नः ।

ऊर्ध्वस्थस्य गृहादिभिर्व्यवहितस्याप्यग्रमात्रं मन्त्रे
 य

वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
 अत्रैव लमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोद्भवं
 मन्येयं त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोसि धीयंत्रवित् । ४९ ।
 उदाहरणं । इष्टयष्ट्यार्ध्वसंस्थेन वंशाग्रं विध्यताभुजः ।
 दृष्टयतुष्करोयान्ययष्ट्या खाङ्गाङ्गुलः सखे ॥ ५० ॥
 निविष्टेन तथाकोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
 आत्मवंशान्तरं त्रूहिर्वंशोद्भवं च वेधयित् ॥ ५१ ॥

ऊर्ध्ववेधे भुजः । ८६ । कोटिः । १ । उपविष्टवेधे भुजः
 । ८० । कोटिः । १ । अत्रैष्टौ दृगुद्भवायौ कल्पितौ । ७२ ।
 २४ । यथोक्तकरणेन लब्धं भूमानं दस्ताः । ६८८० । वंशौ
 चोपचक्षुः । २३ । अत्रोपपत्तिरव्यक्तकल्पनया तत्रात्म
 वंशान्तरं भूः या । १ । यष्ट्यूर्ध्ववेधभुजेन । ८६ । अने
 नेयं कोटिर्लभ्यते तदा यावेत्तावता किमिति फलं पूर्वं
 वत् दृगुद्भायेण युतं जातं वंशमानं या । १ । रू । १६१२ ।
 एव मुपविष्टवेधेन च वंशमानं या । १ । रू । १११० । एतौ
 समाविति समवेदीकृत्य वेदगमे शोधनार्थं न्यासः ।
 १६१२ ॥ ६१०००० । समीकरणेन लब्धं भूमानाङ्गुलानि
 ६८१२० । वंशयो रत्रोत्थापितयो रुभयत्रापि वंशमानं
 सममेवाङ्गुलानि । ७८२ । ततश्चैवं क्रियोपपद्यत इत्यर्थः
 अथ जलान्तर्वेधमाह ।

एवन्तोये षौचं तत्र दृगौचो नितं भवति ।

किंवा यष्ट्याकोटी दृष्टुद्भायौ जलान्तरे बाह् । ५२ ।

अत्रप्रश्नः ।

दूरस्थस्य नदूरगस्य यदि वा ऽदृष्टस्य दृष्टस्य वा ।
वंशस्य प्रतिबिम्बितस्य सलिले दृष्टायमात्रं सखे ।
अत्रैवत्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरञ्चोक्त्यं ।
त्वांसर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजव्याजेन मन्ये भुवि । ५३ ।

उदाहरणं ।

दृष्टाचेत्त्वङ्गुलाकोटिर्वाङ्गश्चतुरङ्गुलः ।
ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेन वाङ्गरेकादशाङ्गुलः । ५४ ।
कोटिरष्टाङ्गुलातोये वंशाग्रं विध्यतासखे ।
त्येकहस्तौ दृगुक्तायौ वंशौ च्छान्तरं वद ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्ववेधे कोटिः । ३ । भुजः । ४ । उपविष्टवेधे कोटिः ।
८ । भुजः । ११ । दृष्टुक्तायौ क्रमेण । ७२ । २४ । लब्धमा
त्मवंशान्तरं हस्ताः । ८८ । वंशौ च्छान्तरं हस्ताः । ६३ । अत्रोर्ध्व
वेधे ऽन्या उपविष्टवेधे ऽन्या यष्टिरिति अत्रोपपत्तिः अत्र
भिन्नेः सुसमेपार्थे तिर्यग्रेखा दीर्घाकार्या सा किलजल
समा भूः तत्रैकस्मिन्नेकान्तप्रदेशे ऊर्ध्वरेखा कार्या सकि
लवंशः वंशमूलादधोगामिनी वंशप्रमाणैवान्या रेखा
कार्या तत् किलवंशप्रतिबिम्बं अथभूरेखाया उपरि
अन्यप्रान्ते दृगुक्कितान्या रेखा कार्या दृगुक्तायात्प्रतिबिम्ब
वंशाग्रगामिनी कर्णरेखा कार्या सा कर्णरेखा भूरेखाया
यत्र लग्ना तत्रस्थेजले वंशाग्रं द्रष्टा पश्यति जलादुभ
यतो द्रष्टव्ये भवतः तत्र जलवंशमूलयोरन्तरं वाङ्गः प्रति
बिम्बवंशः कोटिः अधः कर्णखण्डं कर्णः अन्यदात्मज

लान्तरं वाङ्गः दृष्टुङ्गायः कोटिः ऊर्ध्वकर्णखण्डं कर्णः
एतेचक्षुषे परस्परानुमते यष्टिवेधेन ये भुजकोटी ते
अप्येतदनुसारे अतउक्तं एवं तोयेपीति किन्त्वत्र यदौ
च्यं आगच्छति तद्गौच्येन हीनं कार्यं प्रतिबिम्बित
स्याधो मुखत्वात् दृगौच्येन सद्भागवति अतस्तदूनं कृत
मिति सर्वमुपपन्नं किंवा यष्ट्येत्यस्योदाहरणं ।

पङ्क्तै रमरै सुल्यान्यंगुलान्यथवा क्रमात् ।

आत्मतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशौच्यश्चान्तरं वद । ५६ ।

ऊर्ध्वस्थस्य जलान्तरं । ८६ । उपविष्टस्य जलान्तरं ।
६३ । दृष्टुङ्गायौ । ७२ । ६४ । लब्धं तदेव भूमानं
हस्ताः । ८८ । वंशौच्यं हस्ताः । ६३ । इति धीयन्तं अथ
स्वयम्बुधमाच ।

लघुदारुजसमचक्रे समस्तुपिराराः समान्तरानेस्याः ।

किञ्चिदक्रा योज्याः सुपिरस्यार्धे पृथक् तासां ॥ ५७ ॥

रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति ।

अथि कीलरहिते लघुदारुमये भ्रमसिद्धे चक्रे आराः
किञ्चिद्विष्टाः समप्रमाणाः समस्तुपिराः समतौल्याः समा
न्तरानेस्या योज्याः तास्यनद्यावर्तवदेकत एव सर्वाः
किञ्चिदक्रा योज्याः ततस्तासामाराणां सुपिरेषु पारद
स्तया क्षेप्यः यथा सुपिरार्धमेव पूर्णं भवति ततो मुद्रिता
राद्यं तच्चक्रमयस्कारशाणवत् द्वाधारास्थं स्वयं भ्रमति
अत्र युक्तिः यन्त्रैकभागे रसोद्धारामूलं प्रविशति अन्य

भागे त्वाराग्रं धावति तेनाकृष्टं तत्स्वयं भ्रमतीति अथान्यदाह ।

उत्कीर्यनेमिमथवा परितोमदनेन संलग्नं । ५८ ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुपिरेरसंक्षिपेत्तावत् ।
यावद्रसैकपार्थे क्षिप्तजलं नान्यतो याति । ५९ ।
पिहितक्किट्ठं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टं ।

यंत्रनेमिं भ्रमयंत्रेण समन्तादुत्कीर्य द्वाद्दुलमानं सुपि
रस्य वेधो विस्तारश्च यथा भवति ततस्तस्य सुपिरस्योपरि
तालपत्रादिकं मदनादिना संलग्नं कार्यं तदपि चक्रं
द्व्याधारात्स्थितं कृत्वोपरिनेम्यां तालदलं विध्वा सुपिरे
रसस्तावत् क्षेप्यः यावत्सुपिरस्याधो भागेरसेन मुद्रिते
पुनरेकपार्थे जलं प्रक्षिपेत् तेन जलेन द्रवोपि रसो गुरु
त्वात्परतः सारयितुं न शक्यते अतो मुद्रितक्किट्ठं तच्चक्रं
जलेनाकृष्टं भ्रमतीति अथान्यदाह ।

ताम्रादिमयस्यांकुशरूपनलस्यांबुपूर्णस्य ॥ ६० ॥
एकं कुण्डजलान्तर्दितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः ।
युगपन्मुक्तं चेत्कानलेन कुण्डात् बहिः पतति ॥ ६१ ॥
नेम्यां विध्वा घटिकाश्चक्रं जलयंत्रवत्तथाधार्यं ।
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तत् घटीमध्ये ॥ ६२ ॥
भ्रमति ततस्तत्सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टं ।
चक्रच्युतं स्वयमुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥ ६३ ॥
ताम्रादिधातुमयस्य अंकुशरूपस्य वक्त्रीकृतस्य नलस्य

जलपूर्णस्य एकमग्रं जलभाण्डे अन्यदग्रं बहिरधो मुखं
 चैकक्षेलया यदि विमुच्यते तदा भाण्डजलं सकलमपि
 नलेन बहिः सरति तद्यथा किञ्चकमलस्य कमलिनी
 नलस्य जलभृत् भाण्डे क्षिप्तस्य जलपूर्णसुषिरस्य एक
 मग्रं भाण्डाद्वहिरधोमुखं द्रुतं यदि ध्रियते तदा भाण्ड
 जलं सकलमपि नलेन बहिर्याति इदं कुकुटनाडीयञ्च
 मिति शिल्पिनां चरमेखलिनां च प्रसिद्धं अनेन बहव
 समत्काराः सिध्यन्ति अथ चक्रनेम्यां घटीर्बध्वा जल
 यञ्चवत् द्वाधाराक्षसंस्थितं तथा निवेशयेत् यथा नल
 कप्रच्युतजलं तस्य घटीमुखे पतति एवं पूर्णघटीभिरा
 कृष्टं तत् भ्रमत् केन निवार्यते अथ चक्रच्युतस्योद्
 कस्याधः प्रणालिकया कुण्डगमने कृते कुण्डे पुनर्जल
 प्रक्षेपनैरपेक्ष्यं इदानीमन्येषां स्वयं बहमुपक्षसन्नाह ।

यद्धोरन्ध्रनलं तत्क्षापेक्षत्वात्स्वयं बहं ग्राम्यं ।

चतुरचमत्कारकरी युक्तियञ्चं नहि ग्राम्या । ६४ ।

एवं बज्रधा यञ्चं स्वयं बहं कुहकषिद्यया भवति ।

नेर्दगोलाश्रितया पूर्वाक्तत्वान्नयाप्युक्तं । ६५ ।

स्पष्टार्थमिदं ।

अत्र भ्रमणं कालानुसारं स्वबुद्ध्या विधातव्यमि
 त्यध्याहार्यं ।

इति श्रीसि-वासनाभा-मिता-गोलेयंवाध्यायः ।

अत्र ग्रन्थसंख्या । ६७५ । अथ ऋतुवर्णनमाह ।

उत्फुल्लन्नवमल्लिकापरिमलधान्तधमङ्गामरे
रपान्याः कथमव्ययानि भवतां चेतांसि चैत्रौत्सवे ।
मन्दां दोलितचूतनूतनघनस्फारस्फुरत्यङ्गवै
रुदेलन्नववक्त्ररीष्यति लपन्त्युच्चैः कलं कोकिलाः ॥ १ ॥

खकुसुमैर्मल्लिनामिव मालतीमवदसन्ति वसन्तजम
ल्लिकाः । उपवनं विनिवारयतीवताः किसलयैर्मलयानि
लकम्पितैः ॥ २ ॥

विधायसौधं दणकुशमण्डपे प्रसिच्यमाने सलिलैः
समन्ततः । शुक्लेरमन्तेविरलम्विलासिनः प्रियाजनैः
सीकरसेचनोन्मुखाः ॥ ३ ॥

निदाघदाक्षार्त्तिविघातचेतवे वनायकामोद्वितचूत
केतवे । प्रजन्ति वापीं जलकेलिलालसाः शुचौ रतिस्त्रे
दगलज्जलालसाः ॥ ४ ॥

मदनदह्नखिन्ना मागतेप्येत्यकाले परिमलवदल्ला
नां मालतीनां नदीनां । अदयदयितसिञ्चस्यात्मदग्वा
रिणाकिं परिमलवदल्लानां मालतीनां नदीनां ॥ ५ ॥

उच्चैर्विरौति हि मयूरकुलं यदम्बुमन्दं कदम्बमकर
न्दविमिश्रितञ्च । वातः प्रवाति पतिरेतिनतेन मन्ये
निर्घ्राणनिर्घृणविकर्णविह्वलमस्य ॥ ६ ॥

एवंविधं विरहिणी विरहेण खिन्ना यातं चिराय
दयितं गगने घनर्त्तौ । मत्वाप्रियं तमदयं हृदयं प्रविष्टं
वृते सुपेशलमलं परिहासमिश्रं ॥ ७ ॥

सतनुजवनराज्या पुष्पवन्थाश्लिषन्था ह्यनुचितकृत
सङ्गोस्मीति शैलोनुतप्तः । निशिशिकरचञ्चन्निर्झरैरश्रु
कलैः शरदि हृदिजखेदखेदवान् रोदितिव ॥ ८ ॥

सहस्रकाले वङ्गशस्य मालिनीं चितामवश्यायकमौ
क्तिकोत्करैः । प्रहृष्टपुष्टाखिलगोरुलामिलां विलोक्य
हृष्यत्यधिकं हृषीवला ॥ ९ ॥

अरुणनीलनिमीलितपल्लवं प्रचुरफुल्लसमुल्लसनैः श्रियं
वहति काञ्चनकाञ्चनकाननं नवतरानितरां शिशि
रागमे ॥ १० ॥

अपटुतिग्ममरीचिमरीचिभिर्नेह तया शिशिरे शिशि
रक्षति । निशि यथोष्णलपीनघनस्तनी भुजनिपीडनतः
स्वपतां नृणां ॥ ११ ॥

ऋतुव्यावर्णनव्याजादीषदेपाप्रदर्शिता । कवितात
द्विदा प्रीत्यै रसिकानां मनोहरा ॥ १२ ॥

• सरंसमभिलपन्ती सत्कवीनां विदग्धाऽनवरतरम
णीया भारती कामितार्थं । नहरति हृदयं वा कस्य सा
सानुरागा नवरतरमणीया भारती कामितार्थं ॥ १३ ॥

नभवति हतचित्तो वाचमाकर्ण्य रम्यां परभृतसर
सान्ना कोमलां सत्कवीनां । सततमुपगतानां सावुजै
र्वापयोभिः परभृतसरसान्ना कोमलां सत्कवीनां ॥ १४ ॥

त्रिदिवमधरयन्त स्त्रीरपह्नेन नाना रुचिरसिक्त

यावाश्लेषिताङ्गैः सुवृत्तैः । कृतिन इह रमन्ते रम्यसार
स्वनौघे रुचिरसिकतयावा श्लेषिताङ्गैः सुवृत्तैः । १५ ।

वर्षाकाले हृदयस्थमदयं दयितं प्रति विरहिणी
क्लिलैव व्रूते हेदयित निर्दय अस्मिन्नप्यागते काले एतत्
आगत्य किं न सिञ्चसि का मादृतिमां कथंभूतां मद
नदहनखिन्नां कामाग्निदाहाकुलां पुनः किंविशिष्टां
दीनां केन आत्मदग्धारिणा खट्वक्सलिलेन कासां
सम्बन्धिनीकालेनदीनां कथंभूतानां परिमलवद्दलानां
परिसमन्तात् मलवद्दलानां नकेवलं तासां मानसीनां
मपि परिमलवद्दलानां आमोदवद्दलानां नकेवलं तासां
मपि लतीनामिति रतीनां तासाञ्च परिमलवद्दलानां
तत्र परस्य भावः परिमापरिम्णोलवः परिमलवः तं हरं
तीतिपरिमलवद्हराः तासां परिमलवद्हराणां रलयोर्वव
योश्चैक्यस्य श्लेषेतु गृहीतत्वात् मानिनीनां मानिनांवा
कामातुराणां मानभङ्गेन तुल्यमापादयन्तीनां रती
नामित्यर्थः अथकविवर्णनं कासत्कवीनां विदग्धा
भारती वाणी कस्य हृदयं न हरति अपितु सर्वापि
सर्वस्य अनवरतरमणीया सततं रम्या किंकुर्वती अभि
लपन्ती किं अमितार्थं असंख्यमर्थं किंविशिष्टं सरसं
साच कस्य न हरति किं अर्थं हृदयंवा याकाऽनवरत
रमणी अपूर्वसुरता युवती किंविशिष्टा भारती भरत
सम्बन्धिनी नर्तकस्त्री कथंभूता सती कामिता पुनः किं
विशिष्टासानुरागा किंकुर्वती सरसमभिलपन्ती विदग्धा

कः ना नरःसत्कवीनां वाचमाकर्ण्य हतचित्तो न भवति
 किंविशिष्टां अमलां निर्दूषणां पुनः कथंभूतां सततं
 रम्यां पुनः किंविशिष्टां परभृतसरसां परभृतस्य कोकिल
 स्येव सरसां सरसवतीं अथ द्वितीयोर्थः के उदके वयः
 पक्षिणः सन्तश्च ते कवयश्च सत्कवयः हंसाद्या जलप
 क्षिणः तेषां वाचं सततं रम्यामाकर्ण्य कः ना हतचित्तो
 न भवति किंविशिष्टां नचकोमलां कोमलां कथं
 भूतानां तेषां उपगतानां तीरविलासिनामित्यर्थः केषां
 परभृतसरसां पराणिच तानि भूतानि पूर्णानि सरांसि
 तेषां परभृतसरसां कैः पयोभिः कथंभूतैः साम्बुजैः अथ
 वा उपगतानां नगरनिकटवर्तिनां सरसां सत्कसम्ब
 धिनो वयः सत्कवयस्तेषां अथ किमेवंविधयाच ग्रन्थे
 प्राकृतिकानां गणकानामित्याशङ्कोच्यते नहि मन्दा
 यमेव ग्रन्थारभ्यत इत्याह इह कवीनां हेमती इय
 मियंवाएतत्परोर्यं श्लोकः रमन्ते के कृतिनो विद्वांसः
 करम्यसारस्वतौघे सरस्वतीनदीप्रवाहे सरस्वत्याः सर्व
 गतत्वात् गङ्गाद्या अपि सरस्वत्य उच्चान्ते अत्र किंवि
 शिष्टा उपलक्षिता कैःसुवृत्तैः रम्याचारैः पुनः कैः आश्ले
 पितांगैः अवलिप्रांगैः केन नदीतीरपङ्केन नकेवलं
 तेन नानारुचिरसिकतायावा किंकुर्वन्त स्तथा रमन्ते
 अधरयन्तः अधरीकुर्वन्तः किं त्रिदिवं अस्मादप्युपरि
 तनं स्थानं वाङ्मन्तः अथ द्वितीयोर्थः नानारुच्यारसि
 कत्वं रसिकतातया इदंरम्यसारस्वतौघे वाक्समूहे

चतुरवचननिचये कृतिनो रमन्ते कैः कृत्वा सुवृत्तैः
 श्लक्ष्णैः श्लोकैः मालिनीप्रभृतिभिः किंविशिष्टैः श्लेषितांगैः
 श्लेषोक्तियुक्तचरणैः पादावृत्तिप्रभृतिभिः किं कुर्वन्तः
 त्रिदिवमधरयन्तः त्रिदिवसुखादपि काव्यरति सुखम
 धिकं मत्वेत्यर्थः शेषं स्पष्टं ।

इतिसि-वासनाभा-गोला-चतुर्वर्णनं समाप्तं ।

अत्र अन्यसङ्ख्या । ६० । क । अथ प्रश्नाध्यायो व्या
 ख्यायते । तत्रादौ तदारंभप्रयोजनं तत्प्रशंसाञ्चाह ।

प्रौढिप्रौढसभासुनैतिगणकः प्रश्नैर्विना प्रायशो तस्मा
 न्वच्मि विचित्रभङ्गिचतुरप्रीतिप्रदानाय यान् । आक
 र्ण्यपि सुवर्णवर्णवदनं वैवर्ण्यमेति क्षणात्तस्याखर्वकुव
 र्गपर्वतशिरः प्रौढ्याधिरूढो जयः ॥ १ ॥

पाठ्याच बीजेनच कुट्टकेन वर्गप्रकृत्याच तथोक्त
 राणि । गोलेन यन्त्रैः कथितानि तेषां बालावबोधे
 कतिचिच्च वच्मि ॥ २ ॥ स्पष्टं ।

अथ बुद्धिमतः प्रशंसामाह ।

अस्ति चैराशिकं पाटी बीजञ्च विमलामतिः । किम
 ज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थमुच्यते ॥ ३ ॥

वर्गं वर्गपदं घनं घनपदं सन्त्यज्य यद्गण्यते तत्तै
 राशिकमेव भेदवज्जलं नान्यत्ततो विद्यते । एतद्यद्ग
 षासदादिजडधी धीवृद्धिबुद्ध्या बुधैर्विद्वच्चक्रचकोर
 चारुमतिभिः पाटीतितन्निर्मितं ॥ ४ ॥

नैव वर्णात्मकं बीजं नबीजानि पृथक्पृथक् । एकमेव
मतिर्वीजमनन्त्याकल्पनायतः ॥ ५ ॥ स्पष्टं ।

अथ प्रश्नानाह ।

अहर्गणस्थानयने ऽर्कमासा शैत्रादिचान्द्रै र्गणका
न्विताः किं । कुतोधिमासावमशेषकेच त्यक्तौ यतः
साययवोनुपातः ॥ ६ ॥

अयमस्य भङ्गश्च पूर्वं व्याख्यातएव अथान्यदाह ।
चन्द्रश्चन्द्रगुणो रवोरविगुण स्याज्जारकोऽङ्गादत सद्यो
गो गुणसङ्गुणात्तरगुरो राग्यादिकात्यातितः । शेषं
चापरपर्ययोत्पत्त्यखचरेणोर्न युतं वा शनिः स्यात्तेभ्यो भग
णान् वदेति तवचेदस्ति श्रमो मिश्रको ॥ ७ ॥

अथास्यभङ्गः ।

उद्देशकालापवदेवकार्यं योगान्तराद्यं ग्रहपर्यया
णां । इष्टस्य चक्राणि तदूनितानि तैश्चनितं तत्काम
शोविधेयं ॥ ८ ॥

अज्ञातखेटः स्वमृणं कृतचेदचातत्रकाणि भवन्ति
तानि । कदाऽप्रदेया अविशद्गुहौ कदाैशतस्यं कुदि
नाधिकं चेत् ॥ ९ ॥

उदाहरणे ग्रहाणां यथा यथा योगोन्तरं वाभिहितं
तथा तथा ग्रहयुगभगणानामपि कार्यं यदि शोध्यं न
शुध्येत्तदा कुदिनानि दत्वा शोधयेत् तथा गुणकै
र्गुणने योगे च कृते यदि राशिः कुदिनाधिको भवति

तदा कुदिनैस्तद्व्यः एवं योगान्तरादियद्भवति तेनेष्ट
 ग्रहस्य युगभगणा एकत्रेणाः कार्याः अन्यत्र तैर्भगणै
 स्तदूनं कार्यं एवं कृते प्रथमस्थाने यदवशेषं तेन्यभ
 गणा भवन्ति यद्यन्यभगणा उदाहरणे धनं कृताः यदि
 ऋणं कृता तदा द्वितीयस्थाने यदवशेषं तेन्यभगणा
 इति अत्रोपपत्तिः यत्ग्रहाणां योगवियोगादिकं तत्त
 द्युगभगणानां कृतं तथाविधैर्भगणै रक्षरगणात् ग्रहवत्
 फलानीते तद्योगवियोगादिकमुत्पद्यते यत्र शोधं न
 शुध्यति तत्र यत्कुदिनानि दत्तानि तत्रेयं शुक्तिः यैर्भ
 गणै र्यादृशो ग्रहेराश्यादिको भवति तैरेव कुदिना
 धिकै स्तादृशैव राश्यादिकः स्थात् भगणशेषयो
 सुल्यत्वात् किंतु तद्भगणा अधिका आगच्छन्ति ते
 परित्यक्ताः प्रयोजनाभावात् उदाहरणं हि राश्या
 दिग्रहाणामेव अनयैव युक्त्या यत्र गुणनादिके
 कृते कुदिनाधिकत्वं दृश्यते तत्र राशिः कुदिनैस्तद्व्य
 इत्युक्तं अथैवं योगवियोगादिके ये भगणा जाता
 स्तेन्यभगणै रूनाः सन्त इष्टग्रहभगणा भवन्ति इष्टभ
 गणै रूना अन्यभगणा भवन्ति इति विलोम विधिः
 यदाऽन्यभगणै र्युक्ताः सन्त इष्टभगणा भवन्ति तदा
 तैरेवेना इष्टभगणा अन्यभगणा भवन्तीत्यर्यासिद्धं
 अथ बालावबोधार्थं कल्पितभगणैस्तदाहरणं तत्र
 रवेर्भगणास्त्रयः । ३ । चन्द्रस्य चत्वारः । ४ । भौमस्य पञ्च ।
 ५ । गुरोः सप्त । ७ । शनेर्नव । ८ । कुदिनानि पष्टिः ।

उदाहरणं ।

ये याताधिकमासहीनदिवसा ये चापि तच्छेषकेतेषा
मैक्यमवेक्ष्य जिष्णुजघताच्छास्त्राद्यथैवागतं । भूशैले
दुखखाभपट्करयुगाष्टाव्यङ्ग । ६४८४२६०००१७१ । तुल्यं
यदा । काले कल्प गतं तदा वदति यः स ब्रह्मसिद्धा
न्तवित् ॥ १२ ॥

अर्हर्गणानयने ये लब्धा अधिमासाः क्षयाद्याश्च ये च
तच्छेषकेतेषामैक्यं भूशैलेदुखखाभपट्करयुगाष्टाव्यङ्ग
। ६४८४२६०००१७१ । तुल्यं कृताष्टाष्टिगोन्ध्यादिभिः । ८६३
३७४४८१६८४ । गुणितं जातं । ५५८८३४६८२८२३२६४२
२०७७८६४ । व्येकचन्द्राश्चै । १६०२८८८८८८८८८ ।
भक्तौ लब्धं । ३४८२४१८३२३३६ । जानोवशेषमितोगते
दुद्युगणः । १०३००० । अस्मात्प्राग्दवमानि । १६१ । अव
मशेषश्च । २६७४२६०००००० । सावनाहर्गणश्च । १०१३८ ।
अथ पृथग्गतैर्दुद्युगणोधिमासैर्गुणितो युगेन्दुदिनै
र्भक्तौ लब्धं गताधिमासाः । १० । अधिमासशेषश्च ।
३८१००००००००० । लब्धाधिमासैर्दिनीकृतैः । ३०० । हूनं
दुद्युगणः । १०३०० । सौराहर्गणो भवति । १०००० । अतः
कल्पगतं सप्तविंशति । २७ । वर्षाणि नव । ९ । मासाः
दश । १० । दिनानि अष्टोपपत्तिर्वजिगणितेन एको
हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नावित्यादिना कथमस्य विषय इति
चेत् उच्यते गतसौरदिनेभ्यो यावन्तोधिमासाः यच्च शेषं
गतचन्द्रदिनेभ्योपि तावन्त एव भवन्ति तावदेव चाव

मशेषं अवमान्यवमशेषं च चन्द्रदिनेभ्य एव सिध्यति
 अतस्तयोः शेषयोश्च योगे उदाहृते युगाधिमासावम
 योगो गुणो युगेंदुदिनानिहरः गतेन्दुदिनप्रमाणं याव
 तावत् या । १ । तद्गुणेन गुणितं हरेण भक्तं तत्रलब्ध
 प्रमाणं कालकः का । १ । तद्गुणितं हरं गुणकगुणिता
 द्यावन्तावतोविशोधज्ञातं शेषं या । २६६७५८५०००० ।
 का । १०६०२८८८०००००० । एत दधिमासावमशेषैकं यो
 लब्धः कालकः का । १ । सगता धिमासावमानामैकं
 तत् शेषे यदि क्षिप्यते तदा चतुर्णां योगः कृतो भवति
 या । २६६७५८५००००० । का । १०६०२८८८८८८८८८८ ।
 अस्य चतुर्णां योगस्योद्दिष्टयोगेन समीकरणे क्रियमाणे
 अधिमासावमयोगो भाज्यः व्येकेंदुदिनानिहरः उद्दिष्ट
 योगकृणक्षेपः एवं सति लाघवार्थं रूपगुडावाचार्येण
 स्थिरः कुट्टकः कृतः सच कृताष्टाष्टीत्यादि । इदानीं
 मन्त्रप्रश्नमाह ।

चक्राग्राणि गृहाग्रकाणि च लवाग्राणि ग्रहाणां
 पृथक् यानि स्युः कलिकाग्रकाणि विकलाग्राणीदधी
 वृद्धिदे । चन्द्रार्कारगुरुक्षभार्गवचलक्रायास्तनानां तथा
 पूर्वं सिद्धमहर्गणागमविधौ न्यूनादशेषश्च यत् ॥ १३ ॥

पटत्रिंशत्सहितानि तानि कुदिनैः सृष्टानि द्वादश
 काण्याचष्टे स्फुटकुट्टके पटुमतिः खेटान्दिनौघाश्चयः ।
 तं मन्ये गणिताटवीविघटनप्रौढिप्रमत्ताखिलज्योतिर्वि
 त्कारिकुम्भपीठलुठनप्रोत्कांठकण्ठीरवं ॥ १४ ॥

अथास्य भङ्गः।

उद्दिष्टं कक्षतटमम्बुधिहृतं प्रुध्येनचेत्तत्खिलं लब्धं
रामनखाद्रिलोचनरसव्यङ्ग्यं दिनि । २८३६२७२०३ । मं ।
१५७७८१६४५०००० । ततः । पञ्चाद्रिचित्रिनवाद्रिसागर
युगकिद्राग्निभिः । ३८४४७८३७५ । सम्मज्जेषं स्याद्य
गणो हरेण सगुतोयावद्भवेदीक्षितः ॥ १५ ॥

अस्योदाहरणं ।

पञ्चत्रिंशद्दोसखे दिविसदां चक्रादिशेषाणि या
न्येषां सावमशेषमैक्यमपि यद्भीवृद्धिदे जायते । तत्तटं
कुदिनैः खखेषुभरविकिद्रेन्द्र । १४८१२२७५०० । तुल्यं
गुरोर्गिंदोर्वाहिकुजस्य वावद यदा कीदृक्युपिण्ड
सदा ॥ १६ ॥

धीवृद्धिदेतन्ते यद्वाणां चक्रादिशेषाणि मिलिता
न्यवमशेषयुतानिच । १४८१२२७५०० । एतानि किलोहि
द्यानि चतुर्भिर्विभज्य लब्धं रामनखाद्रिलोचनरसव्य
ङ्ग्यं दि । २८३६२७२०३ । मिः सङ्गुण्य पञ्चाद्रिचित्रिनवाद्रि
सागरयुगकिद्राग्नि । ३८४४७८३७५ । भिर्विभज्य शेष
महर्गणो जातः खखाभद्रिक् । १००००० । मितः अयं जातः
कुजदिने दिगुणे हरे क्षिप्तेजातः सोमवासरे । ७८८८६
८७५० । त्रिगुणे क्षिप्तेजातो गुरुवारे । ११८३४४८१२५ ।
अत्रोपपत्तिः एकोद्वरश्चेत् गुणकौ विभिन्नावित्यनेनैव
अत्रगुणकाविति दिवचनमुपलक्षणार्थं तेन वज्रगुणा

नामैक्यं गुणोभवति अत्राणामैक्यमग्रं तद्यथा रूपम
 द्दर्गणं प्रकल्प्य ग्रहाणां चक्रादिशेषाण्यानीय तेषामैक्यं
 युगावमयुतं भाज्यः कल्प्यः कुदिनानि हरः उद्दिष्टपद
 त्रिंशद्वेपाणां योगो ऋणक्षेपः र्पा भाज्यहारक्षेपाणां
 चतुर्भिरपवर्त्तः कृतः ततोलाघवार्थं रूपशुद्धौ लब्धं राम
 नखाद्रीत्यादिस्थिरकुट्टकः कृतः इदानीं निरग्रचक्रा
 दपि ग्रहाद्वर्गणमाह ।

लिप्तार्थं दशयुगभवन्ति विकलास्तासां वियोगस्त्रियुक्
 भागाभागदलं दृष्ट्वाणि शशिनः खत्रीन्द्वयस्तद्यति ।
 दृष्ट्वा चन्द्रदिने कदावदपुन स्तादृक् चक्राव्याह
 निव्यक्ताव्यक्तविविक्तयुक्तिगणितं विदन् विजानासि
 चेत् ॥ १७ ॥

अस्य भङ्गः ।

राश्यादेर्विकलादृढकुदिनगुणायक्रविकलिका भ
 क्ताः । शेषत्यागे लब्धं रूपयुतं भगणशेषं स्यात् ॥ १८ ॥

शेषोनक्षरोविकलाशेषं तस्मिन्कक्षाधिके ज्ञेयः ।
 सखिलः खेटस्वखिले विकलाशेषात् द्युपिण्डोवा ॥ १९ ॥

दृढभगणायनेन गुणायक्रायोनादृढकक्षैः शुद्धाः । सद्यु
 गणोदृढकुदिनयुतस्तावद्यावदीप्सितो वारः ॥ २० ॥

। उदाहरणं ।

चक्रार्थं शशिनः । ११ । २२ । ५८ । ३८ । खलाभ्रगग
 नप्राणर्तुभूमि १६५०००० । इतं शुद्धेच्चैत्रखिलं फलं कृत

गुणाष्टांगादिनागा। ८८६८३४। इतं। विश्वाम्यङ्गशरा
ङ्ककै। ८५६३१३। अविभजे स्याद्विषमङ्गाङ्गणस्तावत्तत्र
हरं लिपेदभिमतं यावद्भवेदासरे ॥ २१ ॥

लिप्तार्धं दशयुगित्यत्र लिप्ताप्रमाणं यावत्तावत् या।

१। प्रकल्पोक्तविधिं कृत्वा ऽद्यबीजक्रियया ज्ञातः
शशी। ११। २२। ५८। ३८। अस्य भगणानां कुदि
नानां चापवर्तः। १६५००००। इडभगणाः। ३५००२। इड
कदा। ८५६३१३। जातोद्गर्गणः। २५७१५१। अयं जातः
शनिवासरे द्विगुणे क्षेपे लिप्तेजातः सोमवासरे। २१६८
७७७। पटगुणेक्षिप्ते जातः शुक्रवासरे। ५८८५०२८।
सप्तगुणेक्षिप्ते ऽनेकधा। २१६८७७७। सोमवासरे वा।
८८६३८६८। वा। १५५५८१५८। इत्यादि अथवा शुक्र
वासरे। ५८८५०२८। वा। १२६८८२२०। वा। १८३८३
४११। इत्यादि एवमन्येषां ग्रहाणां स्थिरकुट्टकः कार्यः
अत्र वासना भगणशेषं चक्रविकलाभि र्यदि गुण्यते
क्वचैर्विभज्यते तदा विकलात्मको ग्रहो लभ्यते शेषं वि
कलाशेषं स्यात् अतो विलोमविधिना भगणशेषानयनं
राश्यादेर्विकलाः। १२७०७१८। इडकुदिनै। ८५६३
१३। गुणिताश्चक्रविकलाभिः। १२८६०००। भक्ताः लब्धं
८३७६५८। शेषं। ३३१०४७। शेषत्यागे लब्धं रूपयुतं
अतः कृतं यतोविकलाशेषं लिप्ता चक्रविकलाभि
र्भाज्याः तद्विकलावशेषमज्ञातं। अथ विकलाशेषज्ञान
मुच्यते यद्वावशेषं त्यक्तं तेनोनाश्चक्रविकला न

पूर्यन्ते तास्तत्र क्षिप्त्वा यदि भागो ह्रियते तदा लब्धिः
सरूपा लभ्यते अतस्तदेव विकलाशेषं विकलाशेषेण क
दिनेभ्यो न्यूनेन भवितव्यं एवं यत् ज्ञातं तत् किञ्चिद
धिकं मपि भवति तदसत् उद्दिष्टग्रहस्य खिलत्वात् अथ
खिलोदाहरणं ।

राशयः खं । ० । लवाः पञ्च । ५ । कलाः पटवर्ग
। ३६ । संमिताः । विकलागोभुवो । १८ । ने दृष्टध्वेदुसदये
कचित् ॥ २२ ॥

च । ० । ५ । ३६ । १८ । अतो राश्यादे विकला इत्या
दिके कृते शेषं सः विंशतिः । २७ । शेषोनक्षरो विकला
शेषमिदं । १२८५८७३ । अस्मिन् दृढकक्षाधिके ज्ञातः
खिलः खेटः ईदृशस्यन्दो मध्यमश्रौदयिकोन कदाचिद्भ
वतीत्यर्थः एवमनेकधा खिलत्वं कुट्टकविषयमभि धाये
दानीं वर्गप्रकृतिविषयमाह ।

स्याद्यस्मिन्नधिमासशेषककृतिर्दिग्गोसरूपाकृतिर्व्ये
काशेषकृतिर्हताच दशभिः स्थान्मूलदावायदा । काले
कल्पगतं तदा वदति यस्तत्पादपद्मं बुधाः सेवन्ते वज्रधा
प्रमेयवियति भ्रान्ताभ्रमन्नोलिवत् ॥ २३ ॥

उद्दिष्टं कुट्टके तज्ज्ञैर्ज्ञेयं निरपवर्तनं । व्यभिचारः क्वचि
क्वापि खिलत्वापत्तिरन्यथा ॥ २४ ॥ स्पष्टं ॥

अस्य वर्गप्रकृत्या भङ्गः अत्राधिमासशेषप्रमाणं याव
त्तायत् या । १ । अस्य कृतिर्दिग्गो सरूपाजातायाव ।

१०। ६। १। इष्टं ह्रस्वमित्यादिना जाते ह्रस्वज्येष्ठ मूले ।
 ६। १६। वा । २२८। ७२१। अत्र ह्रस्वं यावत्तावन्मानं
 तदेवाधिमासशेषं । ६। वा । २२८। अथद्वितीयोदा
 हरणेऽधिमासशेषप्रमाणं यावत्तावत् या । १। अस्य
 कृतिर्व्येकादशहता च जाता याव । ६। १। अस्य
 मूलप्रमाणं कालकः का । १। अतः कालकवर्गसमीकरणे
 शोधनेच कृते जातं प्रथमपक्षमूलं या । १। परपक्षस्यास्य
 काव । १०। ६। १। वर्गप्रकृत्या मूलेजाते त एव । ६।
 १६। वा । २२८। ७२१। अत्र कनिष्ठं कालकमानं ज्येष्ठं
 यावत्तावन्मानं तदेवाधिमासशेषं । १६। वा । ७२१।
 अतः कल्पगतानयनं कुट्टकेन तत्राधिमासा भाज्यः
 रविदिनानि चारः अधिमासशेषं पङ्कमितं ऋणक्षेपः न
 नुकथमयं क्षेपः अत्रभाज्यभाजकयो र्लक्षत्रयेणापवर्तनं
 तत्तु नास्य क्षेपस्येति खिलत्वापत्तिः सत्यं अत उक्तं उ
 द्दिष्टं कुट्टके तच्चैरित्यादि अतो लक्षत्रयेणापवर्तने कृते
 ऽधिमासशेषं पट्टदृष्टं अतः कुट्टकेन जातं कल्पगतं
 चतुर्भिर्हूनानि त्रयोविंशतिशतवर्षाणि । २२६६। तथा
 पणसासाः । ६। पट्टतिथयश्च । ६। इदानीं देशविशेष
 मुद्दिश्य पलांशप्रश्नानाह ।

प्रश्नामुज्जयिनी पुरात्कुपरिधेस्तुर्येशके यत्पुरं तस्मा
 त्पश्चिमतोऽपि तावन्ति ततोऽप्यन्यत्पुरारेर्दिशि । नैर्ऋत्यां
 यदतोऽपि तेषु नगरेष्वाचक्ष्वमेक्षांशकान् गोलक्षेत्रवि
 चक्षणक्षणाभिर्दं सञ्चिन्त्यचित्तेमुक्तः ॥ २५ ॥

अस्मभङ्गः ।

दिग्ज्यापलभाक्षुणे त्रिज्यार्कहतेच बाहुकोटिज्ये ।
अपहृति योजनलवजे तदन्तरं दक्षिणे भागे ॥ २६ ॥

एकं सौम्ये भूमेर्व्यस्तं पादाधिके पसरि । रविगुणमक्ष
अवसाभक्तं तच्चापमक्षांशः ॥ २७ ॥

अत्रतद्देशवशेन दिशोज्ञेयाः नस्वदेशवशेन अत्र
प्रथमे प्रश्ने अपसारयोजनलवानवतिः । ८० । तद्दोर्ज्या
त्रिज्या । ३४३८ । कोटिज्यापूर्णं । ० । दिग्ज्यादोर्ज्ययोर्घातः
पूर्णं । ० । कोटिज्यापलभयोर्घातश्च पूर्णं । ० । एतेत्रि
ज्यया अर्केश्च यथाक्रमं हते तथापि शून्ये एव । ० । ० ।
तयोर्योगे विधेगेवा शून्यमेव । ० । एतद्रविगुणमक्ष
अवणहृतं शून्यमेव अतोयमकोटिपक्षने शून्यं पलां
शः । ० । अथ द्वितीयप्रश्नेष्वेव शून्यं पलांशः अतोयम
कोटेः प्रतीक्षां लङ्घैव अथ तृतीयप्रश्ने दिग्ज्या । २४३१ ।
इयमपसारदोर्ज्या त्रिज्यामितया गुण्यात्रिज्ययाच
भाज्या अत इयमेव । २४३१ । लङ्कायां पलभापूर्णं । ० । तद्
गुणार्कहताच कोटिज्या पूर्णं तयोर्योगस्तद्विश एव । २४
३१ । इयमर्कगुणालङ्काक्षकर्ण । १२ । हताऽविकृतैव । २४
३१ । अस्याक्षार्पपलांशः । ४५ । यत्रैते पलांशास्तत्र भल
भा । १२ । पलकर्णश्च । १६ । ५८ । १४ । अथचतुर्थं प्रश्ने
सैव दिग्ज्या । २४३१ । तयैवोक्तविधौ कृते अविकृतैव
किन्तु इयमर्कगुणा अक्षकर्ण । १६ । ५८ । १४ ।

हता अस्याश्चापं पलांशाः । ३० । अथान्यदुदाहरणं ।

क्षितिपरिधिषडंशे प्राचिधारानगर्या स्त्रिनयनदिशि
यद्वा पत्तने चाग्निभागे । कथय गणक तत्र क्षिप्रमक्षांश
कान्ते क्षितिपरिधितृतीये यांशके तत्र तत्र ॥ २८ ॥

धारायामक्षप्रभा । ५० । पलकर्णः । १३ । अत्रापसार
योजनलवाः पष्टिः । ६० । तदोर्ज्या । २६७७ । कोटिज्या
। १७१६ । ईशानदिशं गतस्य दिग्ज्या । २४३१ । दोर्ज्या
दिग्ज्या गुणात्रिज्या भक्ता कार्या कोटिज्यातु पलभया
। ५० । गुण्या द्वादशभक्ता कार्या तयोर्योगो द्वादश गुणः
पलकर्णः । १३ । हतः फलस्य चापमक्षांशाः । ४६ । १८ ।
२४ । एवं प्राच्याङ्गतस्याक्षांशाः । ११ । १५ । १ । आग्ने
य्याञ्च । २१ । ५४ । ३४ । अथ चंद्रशेषसारे लवाः । १२० ।
एषां दोर्ज्याकोटिज्ये एते एव । २६२७ । १७१६ । यथो
क्तकरणे जाताः प्राच्यां पलांशाः । ११ । ५० । ऐशान्यां
। २१ । ५४ । ३४ । आग्नेय्यां । ४६ । १८ । २४ । अत्रोपपत्तिः
गोले खस्वस्तिकात् इष्टादिक्चिह्नोपरि दृष्ट्वाण्डलं
निवेश्य तत्र खस्वस्तिकं खस्यानं कल्प्य ततोपसारल
वाग्ने दृष्ट्वाण्डले पुरचिह्नं कार्यं ध्रुवात् पुरचिह्नोपरि
नीयमानं वृत्ताकारं स्तब्धं यत्र विपुवन्मण्डले लगति
तत्पुरचिह्नयोरन्तरं तस्मिन्पुरे पलांशाः अथ तज्ज्ञा
नार्थमुपायः अपसारयोजनलवानां दोःकोटिज्ये हते
दिग्लवानाञ्च दिग्ज्या ततोनुपातः यदि त्रिज्यामि
तया दोर्ज्याया दिग्ज्याभुजो लभ्यते तदापसारलव

ज्यया किमिति फलं पुरसममण्डलयोरन्तरं याम्यो
 त्तरं ज्यारूपं सभुजः पुरविषुवद्वृत्तयो र्यावदन्तरं ताव
 तैवान्तरेण सर्वत्र विषुवद्वृत्तादुत्तरतो न्यत्स्वाक्षेरात्र
 वृत्तं निवेशनीयं तस्य क्षितिजेन सच्च यत्र संपातस्तत्रा
 चपरयोरन्तरमग्रा यत्रोन्मण्डले लग्नं तत्राचपरयो
 रन्तरं पक्षांशाः क्रान्तिरूपाः अथतज्ज्ञानार्थं अपसार
 लवानां कोटिज्या सपुरचिह्नात् लम्बः शङ्कुः सपल
 भया गुण्यो द्वादशभक्तो जातं शंकुतलं उत्तरगोले
 उत्तरभुजस्य शंकुतलस्य च योगे अग्रा भवति तदन्य
 यान्तरे कृते सति अग्रा अतोवैपरीत्येन क्रान्तिः तदर्थं
 मनुपातः यदि पलकर्णेद्वादशकोटि र्लभ्यते तदाग्रया
 किमिति फलं क्रान्तिज्यारूपा क्षज्या अतस्तच्चापम
 क्षांशा इत्युपपन्नं भूमेः पादाधिकेपसारे ऽतोव्यस्तं यतो
 विषुवद्वृत्तमधः सममण्डलादुत्तरतः अथ उक्तानपि
 प्रश्नानेकीकर्तुमाह ।

मित्रमित्रस्त्रिनेत्रस्य दिग्युद्गमं याति यत्र त्रिनेत्रर्क्षम
 ध्यस्थितः । तत्र मेतां त्रिकालुब्धमक्षप्रभा क्षिप्रमाचक्ष
 दक्षोसिगोले यदि ॥ २६ ॥

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्भि र्यत्रोदितो रविः । मासैरस्त
 मयं याति तत्राक्षांशान्यथग्वद ॥ २७ ॥

दुज्यकापमगणार्कदोर्ज्यका संयुतिं खखखबाणसं

मिता । वीक्ष्य भास्करमवेक्षि मध्यमं मध्यमाक्षरणमस्ति
चेत् श्रुतं ॥ ३१ ॥

द्युज्यापक्रमभानुदोर्गुणयुतिस्तिथ्युद्भूताब्ध्याहता स्या
दाद्यो युतिवर्गतेयमगुणात्सप्तमरा । ३२७ । प्रेयानि
ताः । नागाद्वृद्धदिगङ्काः । ८१०८७८ । पदमतस्तेनाद्य
जनो भवेद्यासार्धेष्टगुणाब्धिपावकमिते क्रान्तिज्यकातो
रविः ॥ ३२ ॥

क्रान्तिज्या समशंकुतद्धृतिमद्दीजीवायकाणां युति
ईष्टा खाम्बरपञ्चखेचरमिता पञ्चाङ्गुलाक्षप्रभे । देशे
तत्र पृथक् पृथगणकता गोलेसिद्धोत्तजज्ञेचोद
विधौ विचक्षणसमाचक्ष्वाविलक्ष्योसि चेत् ॥ ३३ ॥

क्रान्तिज्या विषुवत्प्रभारविहिते स्तुल्यां प्रकल्प्यापराः
कृत्वायासमशङ्कुतद्धृतिमद्दीजीवा अभीष्टा स्ततः ।
द्याद्यास्तद्युतिभाजिताः पृथगथ प्रोद्दिष्टयुत्याहता उद्दि
ष्टाखलुयद्युतिः पृथगिमा व्यक्ता भवन्ति क्रमात् ॥ ३४ ॥

अयापमज्याक्षितिशिंजिनीनां योगं सहस्रद्वितयं
विदित्वा । पृथक्पृथक्तागणकप्रचक्ष्ण रूढासगोले गणि
ते मतिश्चेत् ॥ ३५ ॥

आस्तांतावत्सगोलः सुगणकगणितस्कन्धबन्धः प्रसि
द्धः सिद्धान्तो लग्नसिध्यै किमिति वतकृतस्तत्र तात्का
लिकोर्कः । नाडीपथ्या दुरात्रं दशपलयुतयासावनीयं

किंलाक्षा लघं तात्कालिकार्कात्प्रवद किमधिकं तत्
दुरात्रे पलोने ॥ ३६ ॥

नाक्षत्रा षडसावना स्तनुकृतौनाशोथ चेत्सावना
नाक्षत्रा उदयाः कथं विसदृशा स्ताभ्यो विशोध्यावद ।
नाक्षत्रा यदि तदुरात्रसदृशे काले गतेर्काधिकं किंलघं
नसमं ततोद्दिनकरस्तात्कालिक किङ्कतः ॥ ३७ ॥

पञ्चाङ्गुलागणकयत्र पलप्रभास्यात्तत्रेष्टभानवमिता
दशनाडिकासु । दृष्टा यदा वदतदा तरणिं तवास्ति
यद्यत्र कौशलमलं गणिते सगोले ॥ ३८ ॥

दिनकरे करिवैरिदलस्थिते नरसमानरभापरदि
बुद्धि । भवति यत्र पटोपुटभेदने कथयतां चिकित्तत्र
पलप्रभा ॥ ३९ ॥

मार्तण्डः सममण्डलं किलयदा दृष्टः प्रविष्टः सखे
काले पञ्च घटीमिते दिनगते यदानते तावति । केना
पुञ्जयिनोगतेनतरणेः क्रान्तिं तदावेत्ति चेन्नन्ये त्वां
निश्चितं सगर्वगणकोन्मत्तेभकुम्भाकुशं ॥ ४० ॥

मार्तण्डे सममण्डलं प्रविशति क्वायाकिलाव्यङ्गुला
दृष्टाष्टासु घटीषु कुत्रचिदपि स्थाने कदाचिदिने ।
अर्कक्रान्तिगुणं तदा वदसि चेदक्षप्रभातत्रचत्रिप्रश्न
प्रचुरप्रपञ्चचतुरं मन्ये त्वदन्यं नहि ॥ ४१ ॥

यत्र क्षितिज्याशरसिद्धि । २४५ । तुल्या स्यात्तद्वृत्तिस्त

त्वकुरामसंख्या । ४१२५ । तत्रोत्तभाकौगणकप्रवत्तचेदं
तजचेव विचत्तणेसि ॥ ४२ ॥

क्रान्तिज्या समशंकुतद्धृतियुतिं कुज्योनिताम्बीक्ष्य
योविंशत्यश्वरसै । ६७२० । मितामयपरांपष्ट्यङ्कचन्द्रे ।
१८६० । मिता । कुज्यायापमशंजिनी युतिमिनं वेत्यक्ष
भाञ्चापितं ज्योतिर्वित्कमलावबोधनविधौ वन्दे परम्भा
स्करं ॥ ४३ ॥

क्रान्तिज्या समशङ्कुतद्धृतियुतिं कुज्योनिताम्बीक्ष्यः
पूर्णाव्यब्धिमहीमिता । १४४० । मयपरांखाभाष्टभूसमि
ता । १८०० । अत्राज्यापमशंकुतद्धृतियुतिंवेत्यक्षभाकाचतं
ज्योतिर्वित्कमलावबोधनविधौ वन्दे परं भास्करं ॥ ४४ ॥

यत्र त्रिवर्गेण मिता । ८ । पलप्रभातत्र चिनाडीप्रमितं
चरं स्यात् । यदा तदार्कं यदिवेत्सि विदन् सार्वत्सराणां
प्रवरोसि नूनं ॥ ४५ ॥

यास्योदक् समकोणभाः किलकृताः कैश्चित्पुथक्
साधनै र्यास्तद्दिग्विवरान्तरान्तरगता याः पृक्ककेशाव
शात् । ता एकानयनेन चानयति यो मन्येतमन्यं भुवि
ज्योतिर्विद्वदनारविन्दमुकुलप्रोद्धोधने भास्करं ॥ ४६ ॥

दृष्टेष्टभायोत्र दिगर्कवेदी क्वायाद्वयंवा प्रविलोक्य
दिग्गजः । वेत्यक्षभामुद्वतदैववेदि दुर्दर्पसर्पप्रशम सता
र्क्षः ॥ ४७ ॥

भाद्वयस्य भुजयोः समाशयो व्यस्तकर्णद्वतयो र्यद

न्तरं । ऐक्यमन्यककुभेः पलप्रभा जायते अतिवियोग
भाजितं ॥ ४८ ॥

अक्षाभान्तरणिं दिशोयुगगतं मासं तिथिं वासरं यः
कूपोद्धृतवन्नवेत्ति सद्यसा पृष्टोदिगर्कादिकं । ब्रूहीत्या
शुपरैः कथं सकथयत्यस्योत्तरं वक्ति यो वन्दे तच्चरणा
वमुष्य गणवाः केवानसेवापराः ॥ ४९ ॥

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं तत्त्वान्तरं तस्य समञ्च
यच्च । योवेत्ति यथैव करस्ययासौ धीयन्तवेदीवद किं
नवेत्ति ॥ ५० ॥

ऊर्ध्वस्यस्य गृहादिभि र्व्यवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते । अत्रैव
त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं वोद्वयं त्वां सर्वज्ञ
मतीन्द्रियज्ञमनुजव्याजेन मन्ये भुवि ॥ ५१ ॥

निगमांशुचन्द्रौ किलसावनांशौ चतुर्द्विराशीच विपा
तचन्द्रः । गृहाष्टकं तत्र वदाशुपानं धीवृद्धिदं त्वं यदि
बोवुधीषि ॥ ५२ ॥

युक्तायनांशोऽग्रगतं शशीचेदशीतिरर्कोद्विशतीविपा
तः । चन्द्ररुदानीं वद पातमाशुधीवृद्धिदं त्वं यदि
बोवुधीषि ॥ ५३ ॥

असंभवः संभवलक्षणेपि स्यात्संभवो संभवलक्षणेकिं ।
पातस्य सिद्धान्तमिदं प्रचक्ष्यचेत्कान्तिसाम्ये प्रकृतमिति
सेत् ॥ ५४ ॥

भागोनयुक्तं त्रिभमर्कचन्द्रौ । १६१ । चेत्सायनांशौ च
विपातचन्द्रः । भागद्वयोऽनो भगणस्तदानीं । १६२ । पातं
वदत्वं यदि बोधुधीषि ॥ ५५ ॥

यातेपि पाते क्वचिदेष्ट्यलक्ष्म गम्येन गम्यं वदचित्र
मत्र । यत्संभवासंभववैपरीत्यं सांवत्सराचार्यविचार्यनूनं
॥ ५६ ॥

। एते प्रश्नाव्याख्याता एव ।

इतिभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ वासनाभाष्येप्रश्ना
ध्यायः समाप्तः ।

। अथज्योत्यन्तिः ।

आचार्याणां पदवींज्योत्यत्याज्ञातयायतोयाति । वि
विधां विदग्धगणकप्रीत्यै तां भास्करो वक्ति ॥ १ ॥

इष्टाङ्गुलव्यासदलेन वृत्तं कार्यं दिगङ्गं भलवाङ्कि
तत्त्व । ज्यासंख्ययाप्ता नवतेर्लवाये तदाद्यजीवा धनुरे
तदेव ॥ २ ॥

द्वित्रयादिनिघ्नं तदनंतराणां चापे तुदत्वोभयतोदि
गङ्गात् । ज्ञेयं तदद्यद्वयवह्वरज्वोरर्धज्यकाङ्क्षं निखि
लानि चैवं ॥ ३ ॥

अथान्यथावा गणितेन वक्षि ज्यार्धानि तान्येव परि
स्फुटानि । त्रिज्या कृतिर्दोर्गुणवर्गहीना मूलं तदीयं
खलुकोटिजीवा ॥ ४ ॥

दोःकोटिजीवा रहिते त्रिभज्ये तद्वेपके कोटिभुजो
त्क्रमज्ये । ज्याचापमध्ये खलुयोत्रवाणः सैवोत्क्रमज्या
सुधियात्रवेद्या ॥ ५ ॥

त्रिज्याद्वैराशिज्यातत्कोटिज्याच षष्टिभागानां ।
त्रिज्यावर्गार्धपदं शरवेदांशज्यका भवति ॥ ६ ॥

त्रिज्याकृतीषु घातात्त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य ।
मूलोनादष्टहतान्मूलं पटुर्दिशदंशज्या ॥ ७ ॥

गजद्वयगजेषु । ५८७८ । निम्नी परजीवावा युतेन
। १०००० । संभक्ता । पटुर्दिशदंशजीवा तत्कोटिज्याकृते
पूणा ॥ ८ ॥

त्रिज्या कृतीषु घातान्मूलं त्रिज्योन्नितं चतुर्भक्तं ।
अष्टादशभागानां जीवास्पष्टाभवत्येवं ॥ ९ ॥

क्रमोत्क्रमज्या कृतियागमूलादहलं तदर्धांशकशि-
ज्जिनी स्यात् । त्रिज्योत्क्रमज्या निहतोर्दलस्य मूलं तद-
र्धांशकशिज्जिनीवा ॥ १० ॥

तस्याः पुनस्तदहलभागकानां कोटेश्चकोट्यंशदलस्य
चैवं । अन्यज्यकासाधनमुक्तमेवं पूर्वं स्तु वक्ष्येथ विशिष्ट
मस्मात् ॥ ११ ॥

त्रिज्या भुजज्याकृतिहीनयुक्ते त्रिज्याकृतीतदहलर्योः
पदेस्तः । भुजोनयुक्तत्रिभखण्डयोर्यो कोटिं भुजज्या
परिकल्प्यचैवं ॥ १२ ॥

यद्वैर्ययोरन्तरमिष्टयोर्यत्कोटिज्ययोस्तत्कृतियोग

मूलं । दलीकृतं स्यात् भुजयोर्वियोगखण्डस्य जीवैव
मनेकधावा ॥ १३ ॥

दोःकोटिजीवाविवरस्य वर्गोदलीकृतस्तस्य पदेन
तुल्या । स्यात्कोटिबाह्वोर्विवरार्धजीवा वक्ष्येथ मूल
ग्रहणं विनापि ॥ १४ ॥

दोर्ज्याकृतिर्व्यासदलार्धभक्ता लब्धत्रिमौर्व्योर्विवरेण
तुल्या । दोःकोटिभागान्तरशिञ्जिनी स्याज्ज्यार्धानि वा
कानि चिदेवमत्र ॥ १५ ॥

खगोलेषु पडंशेन । ६५६६ । वर्जिताभुजशिञ्जिनी ।
कोटिज्या दशभिः सुखात्रिसप्तैषु । ५७३ । विभाजिता ॥ १६ ॥
तदैक्यमग्रजीवास्यादन्तरं पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या
भवेदेवं पष्टिरन्यास्ततस्ततः ॥ १७ ॥

व्यासार्धेष्टगुणाब्धग्नितुल्येस्य नवतिर्ज्यकाः । कोटि
जीवाशताभ्यस्तागोदस्ततिथिभा । १५२६ । जिता । १८ ।
दोर्ज्यास्त्रायङ्गवेदांश । ४६७ । हीनातद्योगसंमिता ।
तदग्रज्यातयोश्चापि विवरं पूर्वशिञ्जिनी ॥ १९ ॥

तत्त्वदसानगांशेना । २२४ । ५१ । एवमत्राद्य शिञ्जि
नी । ज्यापरस्परयैवंवा चतुर्विंशतिमौर्विकाः ॥ २० ॥

चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्ये मिथः कोटिज्यकाहते । त्रिज्या
भक्ते तयोरैक्यं स्याच्चापैक्यस्य दोर्ज्यका ॥ २१ ॥

चापान्तरस्य जीवास्यान्तयोरन्तरसंमिता । अन्यज्या
साधने सम्यगियंज्या भावनोदिता ॥ २२ ॥

समासभावनाचैका तथान्यानतरभावना । आद्यज्या
चापभागानां प्रतिभागज्यकाविधिः ॥ २३ ॥

याज्यानुपाततः सेष्टव्यासार्धे परिणाम्यते । आद्यदेः
कोटिजीवाभ्यामेवं कार्यततोमुज्जः ॥ २४ ॥

भावेनासु स्रष्टव्यां इष्टे व्यासदले स्फुटाः । स्थूलं
ज्यानयनं पाठ्यामिह तत्रोदितं मया ॥ २५ ॥

अथैषा व्याख्या । उक्तासंक्षेपतः पूर्वं ज्योत्पत्तिः सुग
माचसा । सविशेषाधुना तत्र विशेषाद्विवृणोम्यतः । १ ।
तत्र तावदाचार्याणां पदवीमित्यादि श्लोकपंचकं सुगमं
अत्र गणितेन ज्ञाद्यानार्थं मूलधृतज्याचतुष्कं सिद्ध
प्रकारमेवाह । तत्प्रकारोहि बीजगणितक्रियया त्रिज्या
र्धं राशिज्येत्यादि त्रिज्यार्धेन । १७१८ । तुल्या त्रिंश
। ३० । दशानां ज्या भवति तस्माः कोटिज्यापष्टि । ६० ।
भागानां त्रिज्यावर्गाहर्षपदं पञ्चचत्वारिंशदशानां । ४५ ।
ज्या भवति अथत्रिज्यावर्गात्पञ्चगुणात्त्रिज्याकृतिवर्ग
पञ्चघातस्य मूलेन हीनादष्ट । ८ । इतात्पदं षट्त्रिंश
दशानां ज्या अथवा गजद्वयगजेषु । ५८७८ । निह्नी
त्रिज्या । १००२० । भक्ताषट्त्रिंशदशानां ज्यास्यात् इति
गणितलाघवं तत्कोटिज्या अर्थाच्चतुः पञ्चाशदशानां
। ५४ । तथात्रिज्यावर्गस्य पञ्चगणस्य मूलं त्रिज्याहीनं चतु
र्भुक्तं सत् अष्टादशभागानां ज्या भवति तत्कोटिज्या
र्थात्तद्विसप्ततिभागानां अतोऽन्यथासाधनमाह । क्रमो

क्तमज्येत्यादि कोटिज्योनात्रिज्याभुजस्योक्तमज्या स्यात्
 भुजज्योनात्रिज्याकोट्युक्तमज्या स्यात् भुजक्रमज्योक्तम
 ज्ययोश्च वर्गयोगपददलं भुजांशानामर्धस्य ज्या स्यात्
 अथवा त्रिज्योक्तमज्याघातार्धस्य मूलं तदर्द्धांशकशिंजि
 नीत्यादिति क्रियालाघवं एवमुत्पन्नज्याया अपि कोटि
 ज्या सा तत्कोटिभागानां ततः पुनरेव मन्यास्तदर्द्धांश
 कज्याः साध्याः कोटेश्चैव मन्याः तद्यथा यत्र चतुर्विं
 शतिर्ज्या स्तत्र त्रिज्यार्धं अष्टमं ज्यार्धं तत्कोटिज्यातु
 षोडशं शरवेदांशज्या द्वादशं अथाष्टमात्तदर्द्धांशप्रका
 रेण चतुर्थं । ४ । तत्कोटिज्याविंशं । २० । एवं चतु
 र्थात् द्वितीयं । २ । द्वाविंशच्च । २२ । द्वितीयादाद्यं । १ ।
 त्रयोविंशच्च । २३ । विंशतितमादशमं । १० । चतुर्द
 शच्च । १४ । दशमात्पञ्चमं । ५ । एकोनविंशच्च । १९ ।
 द्वाविंशादेकादशं । ११ । त्रयोदशच्च । १३ । चतुर्दशा
 त्सप्तमं । ७ । सप्तदशच्च । १७ । अथद्वादशात्पष्ठ । ६ ।
 मष्टादशच्च । १८ । पष्ठान्तृतीयं । ३ । एकविंशच्च । २१ ।
 अष्टादशान्नवमं । ९ । पञ्चदशंच । १५ । त्रिज्या चतु
 र्विंशमिति एवं किलपूर्वैरन्यज्यासाधनमुक्तं । इदानीं
 विनाप्युक्तमज्ययाऽभिनवप्रकारेणाह । त्रिज्याभुजज्याह
 नीत्यादि त्रिज्याभुजज्याघातेन त्रिज्याकृतिरेकत्रोना
 ऽन्यत्र युतादेचार्धिते तयोर्मूले आद्यभुजोनखाङ्कांशा
 नां । ९० । दलस्यज्याद्वितीयं भुजाद्व्यखाङ्कांशानां दल
 स्य एवमतेऽप्यन्याः तद्यथा अष्टमात् षोडशंज्यार्धं षोड

शास्त्रतुर्थं । ४ । विंशं च चतुर्थाद्दशमं । १० । चतुर्दशं च ।
 १४ । एवं सर्वाण्यपि प्रकारान्तरमाह । यद्दोर्ज्ययोरन्तर
 मित्यादि इष्टदोर्ज्ययोर्यदन्तरं तत् कोटिज्ययोश्च यत्त
 योर्वर्गैक्यमूलस्य दलं भुजयोरन्तरार्धस्य ज्याभवति एव
 मन्ययो रन्यान्याः यथा एका किलचतुर्थी । ४ । अन्या
 अष्टमी । ८ । दोर्ज्या ताभ्यां द्वितीया सिध्यति द्वितीया
 चतुर्थीभ्यां प्रथमेत्यादि तथा दोःकोटिज्ययोरन्तर
 वर्गदलस्य मूलं दोःकोटिभागान्तरार्धस्य ज्या स्यात्
 यथा अष्टमी । ८ । दोर्ज्या षोडशी । १६ । कोटिज्या
 ताभ्यां चतुर्थी । ४ । स्यादित्यादि अथ मूलग्रहण
 क्रियया विनापि दोःकोटि भागान्तरज्यानयनमाह
 दोर्ज्याकृतिरित्यादि दोर्ज्यावर्गस्त्रिज्यार्धेन भक्तः तस्य
 त्रिज्यायाश्च विवरन्दोःकोट्यन्तरस्य ज्यास्यात् कानिचि
 देवमत्र ज्यार्धानि साध्यानि तद्यथा यत्र किलविंशत्
 ज्यार्धानि तत्र त्रिज्यार्धं दशमं । १० । तत्कोटिज्या
 विंशतितमं शरवेदांशज्यापंचदशं षट्त्रिंशज्याद्वादशं
 तत्कोटिज्याष्टादशंज्यार्धं अष्टादशभागानां ज्याषष्ठं
 । ६ । तत्कोटिज्याचतुर्विंशमिति । क्रमोक्तमज्याकृति
 योगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात्यंचमं
 तत् कोटिज्यापंचविंशं एवं द्वादशात् षष्ठं चतुर्विंशं च
 पञ्चात्तृतीयं सप्तविंशं च अष्टादशाच्चवसमेकविंशं च
 एतान्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति नान्यानि अतउक्तं
 कानिचिदेव मचेति यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादिना प्रका

रेण भुजयोरन्तरार्धस्य ज्योत्पद्यते तच्च द्वितीयं ज्याधं
तत्कोटिज्याष्टाविंशं आभ्यां क्रमोक्तमज्याकृतियोगमूला
इत्तमित्यादिप्रकारेणाद्यं चतुर्दशं एवमन्याश्चतुर्दशसि
ध्यन्ति अथ ज्याभावना साचक्षेधा एकासमासभावना
अन्यानतरभावना तदर्थमाह । स्वगोष्ठे पु पडंशेनेत्यादि
यत्र क्लिप्तवसुचिवेदाग्नि । २४३८ । तुल्यात्रिज्या नवति
यज्यार्धानि तत्र तावदुच्यते तत्र मूलभूतज्यानां मध्ये
काचनदृष्टा भुजज्या तत्कोटिज्या च पृथक्स्थाप्या ।
भुजज्यास्वनवपडिपुरस । ६५६८ । विभागेन रक्षिता
कार्या कोटिज्या तु दशगुणा त्रिसप्तपंचभिर्भाज्या तयो
रैक्यं तदयज्या अन्तरं पूर्वज्या स्यात् यथा त्रिज्याधं
त्रिंशत्संख्याकं ज्याधं । ६० । ततः समासभावनया एक
त्रिंशत्संख्यं तस्मादाविंशसंख्यं इत्यादि अनंतरभावन
या तु एकोनत्रिंशं अष्टाविंशमित्यादि पूर्णं दोर्ज्या कोटि
ज्या त्रिज्या च प्रकल्प्य प्रथमखण्डमेवं पट्टिः । ६० । स्यात्
अथ यदि सैव त्रिज्या चतुर्विंशतिज्यार्धानि तदर्थ
माह कोटिजीवाशताभ्यस्तेत्यादि अत्रापि त्रिज्याधम
ष्टमं ज्याधं साभुजज्या षोडशंकोटिज्या साकोटिज्या
शत । १०० । गुणागोदस्रतिथि । १५२८ । भाजिता या तु
दोर्ज्या सा तु निजेन सप्ताङ्गवेदांशेन क्षीना कार्या यदि
तयोरैक्यं क्रियते तदा नवमं ज्याधं भवति यदि
अन्तरं तदा सप्तमं स्यात् एवं समासभावनयानवमाह
शमं दशमादेकादशमित्यादि तथानंतरभावनया सप्त

मात् पष्टं पष्टात्तंचममित्यादि एवं प्रथमं सप्तांशोनत
 त्वदस्मितं भवति अथवा पूर्णं । ० । दोर्ज्यां त्रिज्याञ्च
 कोटिज्यां प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव ततः समासभा
 वनया द्वितीयादीन्खिलानि भवन्ति अथवा त्रिज्यां
 दोर्ज्यां प्रकल्प्य पूर्णं कोटिज्यां च प्रकल्प्य साध्यते तदा
 त्रयोविंशमुत्पद्यते तस्मादन्तरभावनया द्वाविंशं । २२ ।
 ततोऽप्येकविंशं । २१ । एवमखिलान्यपि निष्पद्यन्ते । अथ
 भावनामाह । चापयोरिष्टयोरित्यादिदृष्टयोश्चापयोर्ये
 दोर्ज्येतेकर्मभूमौ स्थाप्ये तयोरेधस्तात्कोटिज्ये च ततः
 प्रथमकोटिज्या द्वितीयदोर्ज्यया गुण्या ततो द्विती
 यकोटिज्या प्रथमदोर्ज्यया गुण्या द्वे अपि त्रिज्यया
 भाज्ये फलयोः समासस्यापैक्यभुजस्य ज्या भवति अन्त
 रश्चापान्तरस्य ज्या भवति इयंसिद्धज्यातोऽन्यज्यासाधने
 भावना तद्यथा तुल्यभावनया प्रथमज्यार्धस्य प्रथम
 ज्यार्धेन सह समासभावनया द्वितीयं द्वितीयस्य द्वितो
 येनैव चतुर्थमित्यादि अथाऽऽतुल्यभावनया द्वितीय
 तृतीययोः समासभावनया पञ्चमं अन्तरभावनया
 प्रथमं स्यादित्यादि अथेष्टव्यासार्धे ज्याज्ञानार्थमाह ।
 आद्यज्या चापभागानामित्यादि यावद्भि रंशैरेकाज्या
 लभ्यते ते आद्यज्या चापांशाः प्रतिभागज्यका विधि
 रिति त्रिसङ्गर्षचमि । ५७३ । भक्तेत्यादिना प्रागुक्तप्रका
 रेणैकभागस्य ज्यामानीय तद्भावनान्तोभागद्वयस्यैव तेषां
 भागानां ज्यासाध्या साभीष्टत्रिज्यया हतावखनलाब्धि

बन्धिभिः ३४३८ । भक्ताप्रथमज्या स्यात् तस्यास्तमयैव
सह भावनया द्वितीयाद्याः सिध्यन्ति । इतिज्योत्पत्ति
वासनासमाप्ता । इदानीं सिद्धान्तग्रन्थनकालमाह ।

रसगुणपूर्णमद्वी । १०३६ । समशकनूपसमये भवन्म
मोत्पत्तिः । रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणीर
चितः ॥ २६ ॥ स्पष्टार्थः ।

इदानीं स्तोत्रौ युक्तायुक्तं शिष्टैरवलोक्यमिति प्रा
र्थयन्नाह ।

गणितस्कन्धसन्दर्भोऽदर्भदर्भाग्रधीमतः । उचितो
नुचितो यन्मे धार्ष्ट्यंतत् क्षम्यतां विदः ॥ २७ ॥

गणितस्कन्धस्य सन्दर्भोनामरचनाविशेषः असौअद्
र्भदर्भाग्रधीमतः उचितः मूलप्रदेशोपरि यानि पुष्टानि
अदीर्घाणि दर्भपत्राणि असावदर्भदर्भः तस्याग्रं यथा
तीक्ष्णं तथा यंस्य मति स्तीक्ष्णा अभेद्यमपि प्रमेयं भित्वा न्तः
प्रविशति तथाविधस्य गणितस्कन्धप्रबन्ध उचितः अनु
चितो मे तथापि कृतः तद्धार्ष्ण्येदेविद्वज्जना गणका
स्तत्क्षम्यतां । इदानीमाद्यदूषणापराधं परिहरन्नाह ।

ये वृद्धा लघवोपि येच गणका बद्धाञ्जलिर्वन्धि तान्
क्षन्तव्यं मम तैर्नयायदधुना पूर्वोक्तयो दूषिताः । कर्तव्ये
रफुटवासना प्रकथने पूर्वोक्तिविश्वासिनां तत्त दूषणम
न्तरेण नितरां नास्ति प्रतीतिर्यतः ॥ २८ ॥

इदानीं स्वनामाख्यानपूर्वकं ग्रन्थालङ्कारमाह

आसीत्सह्यकुलाचलाश्रितपुरे त्रैविद्यविद्वज्जने नाना
सज्जनधास्त्रिविज्जलविदेशाण्डित्यगोत्रो द्विजः। श्रौत
स्मार्तविचारसारचतुरो निःश्रेयविद्यानिधिः साधूना
मवधिर्महेश्वरकृतीदैवज्ञचूडामणिः ॥ ६८ ॥

तज्जस्तच्चरणारविन्दयुगलप्राप्तप्रसादःसुधी मुग्धो
होथकरं विदग्धगणकप्रीतिप्रदं प्रस्फुटम्। एतद्व्याक्त
सदुक्ति यत्तिवज्जलं हेलवगम्यं विदां सिद्धान्तग्रथनं
कुबुद्धिमयनं चक्रे कविर्भास्करः ॥ ६९ ॥

प्रश्नानमूढपठतो गणकस्य गोलकन्दोलसत् सरल
युक्तिशतप्रवाला। प्रश्नोत्तरार्थपरिचिन्तनवारिसिक्त
मूलामलामतिलता समुपैति वृद्धिम् ॥ ७१ ॥

केचिदेनं पठिष्यन्ति प्रश्नाध्यायश्च केवलं। तदर्थं
लिखिता अत्र प्रश्नाः प्राग्गदिता अपि ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहेश्वरोपाध्यायसुतभास्कराचार्यविरचिते
सिद्धान्तशिरोमणौ वासनाभाष्ये मिताल्लरे गोलाध्यायः।

अत्रगोलाध्यायेयन्यसंख्या ॥ २१०० ॥

पृष्ठ	पंक्तिः	अशुद्ध	शुद्ध
१	२	गोलाध्याय	गोलाध्याय
२	२०	गोले	गोले
३	४	संसिद्धान्त	संसिद्धान्त
४	६	वाङ्मन्तरं	वाङ्मन्तरं
५	२	स्फुटा	स्फुटा
५	२३	किलोक्त	किलोक्त
६	२३	समयै	समयै
६	८	उडपत	उडपते
७	१४	सूर्य	सूर्य
७	२३	स्पर्श	स्पर्शः
८	१३	सर्वव्यापक	सर्वव्यापकः
८	१८	संनिधिस्थयोः	संनिधिस्थयोः
९	२३	पादयोर्विष्णुः	पादयोर्विष्णुः
११	४	तत्पृष्ठनिष्ठ	तत्पृष्ठनिष्ठ
११	८	स्तस्याप्यन्योस्यैव	स्तस्याप्यन्योस्यैव
१२	११	मेरु	मेरुः
१२	२०	रेवौद्ध	रेवौद्ध
१३	१०	मंगीकृत	मंगीकृतं
१५	१	लभ्यते	लभ्यते

श्रुष्ट	पङ्क्ति	अश्रुष्ट	श्रुष्ट
श्रुष्टाङ्कसंख्या	२६	२६	
२६	५	मुखबुध	मुखबुध
२६	१८	फल	त्रफल
२७	२१	गणित	गुणित
२८	१०	समाधाय	समाधाय
२८	७	पराशरो	पराशरो
२९	१२	भुवा	भुवो
२९	१७	धिष्ण्यगगने	धिष्ण्यगगने
२९	२२	१८	१८
२९	१०	मदित पुन	मुदित पुन
२९	३	दिदंलाः	दिदंलाः
२९	१७	चान्द्रेन	चान्द्रेन
२९	८	तुल्या सौरा	तुल्याः सौरा
२९	८	चलत्वात्	चलत्वात्
३०	१५	कार्याः	कार्याः
३०	२०	कर्मद्वौ	कर्मद्वौ
३०	२२	वृद्धिच यौ	वृद्धिचयौ
३१	४	कर्मणा	कर्मणा
३१	८	चतुर्विंशति	चतुर्विंशति
३१	४	योगदं	योगपदं
३१	१८	नदार्धश	नदार्धश
३१	१७	यन्निनुत्ते	यन्निनुत्ते

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१५०	२१	किन्त	किन्तु
१५१	१६	दिक्चि	दिक्चि
१५३	१२	रविचिते	रविचिते
१५३	१८	बन्धप्रसि	बन्धप्रसि
१५५	१०	भाकाच	भाकाच
१५६	७	समग्र	समुग्र
१५८	१४	कृतियाग	कृतियाग
१६०	२०	पञ्चगणस्य	पञ्चगुणस्य
१६१	२४	षोडशं	षोडशं । १६ ।
१६२	१	विंशं	विंशं च । २० ।
१६५	१	तस्यास्तमयैव	तस्यास्तयैव

